

ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΟΙΜΙΟΥ ΤΗΣ *ΙΛΙΑΔΑΣ**

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Είναι γνωστό ότι η συστηματική καλλιέργεια της Λατινικής και η παραγωγή αξιόλογων λογοτεχνικών κειμένων έγινε μετά την ιστορική «συνάντηση» των Ρωμαίων με τους Έλληνες που πραγματοποιήθηκε το 240 π.Χ. Τη χρονιά αυτή, που θεωρείται άλλωστε η «γενέθλιος» χρονολογία της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, ο Λίβιος Ανδρόνικος οργανώνει στη Ρώμη θεατρικές παραστάσεις με ελληνικά έργα διασκευασμένα στα λατινικά· ο ίδιος μεταφράζει και την *Οδύσσεια* του Ομήρου και καθιερώνεται ως ο πρώτος μεταφραστής λογοτεχνικού έργου στον κόσμο.¹ Στις απαρχές λοιπόν της ρωμαϊκής λογοτεχνίας, η οποία γεννήθηκε υπό την επίδραση της ελληνικής γραμματείας, βρίσκεται η μεταφραστική πράξη και ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ο Όμηρος.² Έκτοτε η μεταφραστική πρακτική ως διάυλος πολιτι-

* Το δεύτερο μέρος της εργασίας αυτής αποτελεί μία εκτενέστερη μορφή της ανακοίνωσης «Μεταφραστικές εκδοχές του προοιμίου της *Ιλιάδας* στους αυτοκρατορικούς χρόνους» που παρουσίασα στο Ζ' Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών: *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*.

1. Βλ. A. Traina, *Vortit barbare. Le traduzioni poetiche da Livio Andronico a Cicerone*, Roma 1970, σσ. 11 κ.ε· G. Broccia, *Ricerche sul Livio Andronico epico*, Padova 1974, σ. 15· J. Kaimio, *The Romans and the Greek Language (Comment. Human. Litt., 64)*, Helsinki 1979, σ. 272· I. N. Καζάζης, «Από την πρώτη μεταφραστική πράξη των Ρωμαίων: Livius Andronicus, Quintus Ennius, Caecilius Statius», *Φιλολόγος* 14 (1985), σσ. 291-294· M. von Albrecht, *Ιστορία της Ρωμαϊκής λογοτεχνίας (Geschichte der Römischen Literatur, München 21994, επιμ. μτφρ. Δ. Ζ. Νικήτας)*, том. 1, Ηράκλειο 1997, σσ. 125 & 131.

2. Το θέμα της επίδρασης του Ομήρου στη λατινική λογοτεχνία είναι πράγματι ανεξάντλητο και η βιβλιογραφία τεράστια. Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε ενδεικτικά την ακόμη και σήμερα πληρέστερη σφαιρική μελέτη πάνω σ' αυτό το θέμα του J. Tolkienh, *Omero e la poesia latina (Homer und die römische Poesie, Leipzig 1900, μτφρ. M. Scalfai με εισαγωγή και εκτενείς ενημερωτικές προσθήκες για την έρευνα μέχρι το 1991)*, *Δωδώνη: φιλολογία* 31 (2002) 139-165

σμικής επικοινωνίας μεταξύ ελλήνων και ρωμαίων αποτέλεσε σταθερό σημείο αναφοράς ως το τέλος της Ύστερης Αρχαιότητας.¹

Ο Λίβιος Ανδρόνικος παρουσιάζοντας τον Όμηρο στα Λατινικά άνοιξε αποφασιστικά το δρόμο για την πρώτη επική έκφραση της Ρώμης. Η προτίμηση της Οδύσσειας από την Ιλιάδα απέβλεπε προφανώς στο «αιτιολογικό» αισθητήριο των Ρωμαίων, καθώς διαδραματιζόταν εν μέρει στη Σικελία και εν μέρει στο Λάτιο, όπου ο γιός του Οδυσσέα Τηλέμαχος είχε ιδρύσει το Τούσκουλο (ως γιοι του αναφέρονται επίσης ο Λατίνος και ο Αύσων).² Αλλά και με άλλους τρόπους ο Λίβιος Ανδρόνικος προσπάθησε να μεταφέρει το έργο στο ρωμαϊκό χώρο, όπως π.χ. όταν αντικαθιστά τη Μούσα με την τοπική Camena ή τη Μοίρα με τη ρωμαϊκή Morta.³

Η επιλογή αυτού του κειμένου από το Λίβιο Ανδρόνικο, εκτός από τη θεματολογία, εξυπηρετούσε και την κάλυψη διδακτικών αναγκών. Ο Όμηρος ήταν βέβαια το βασικό σχολικό εγχειρίδιο και ο Λίβιος το κατέστησε

Bologna 1991, σσ. 13-44 & 191-308. Για τον Όμηρο ως θεμελιωτή της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας βλ. J. Latacz, *Όμηρος. Ο θεμελιωτής της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας (Homer. Der erste Dichter des Abendlandes)*, Artemis & Winkler 1997, μτφρ. Εβίνα Σιστάκου, επιμ. Α. Ρεγκάκος), Αθήνα 2000, σσ. 27-34.

1. Σχετικά με έμμετρες λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων από την Αρχαιότητα μέχρι την Αναγέννηση βλ. Γ. Π. Σαββαντίδης, *Εύσταθίου Πατελάρου Octoechus, in versu elegiaco traducta* (διδ. διατρ.), Ίωάννινα 1974, σσ. 19-27 & 53 κ.ε. Για λατινικές μεταφράσεις του Ομήρου βλ. επίσης F. Plessis, *De Italici Iliade Latina* (diss), Paris 1885, το κεφ. *De illis qui apud Romanos usque ad nostrum Homeri carmina latine reddiderunt*, σσ. XIX-XXIX· Tolkien, *ό.π.*, σσ. 111-190· A. Ronconi, *Interpreti latini di Omero*, Torino 1973· Kaimio, *ό.π.*, σσ. 272-275. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να βρω τις μελέτες του Plessis και του Ronconi, οι οποίες μου είναι γνωστές μόνο από παραπομπές και παραθέματα άλλων μελετητών.

2. Για τη σύνδεση των ονομάτων *Αύσονες* και *Αύσονία* με το όνομα *Αύσον*, αν και εμφανίζονται και τα δύο στη λατινική λογοτεχνία πολύ αργότερα από το Λίβιο Ανδρόνικο, βλ. *ThLL* II 1537, 31-32 (s.v. Ausones) & 1540, 23 κ.ε.· πβ. επίσης Ph. Cl. Polymeracis, «De origine nominibusque Decimi Magni Ausonii Burdigalensis», *Δωδώνη: Φιλολογία* 30 (2001), σσ. 66 κ.ε.

3. Σχετικά με την *Odusia* του Λίβιου Ανδρόνικου και τη μεταφραστική του τεχνική βλ. Tolkien, *ό.π.*, σσ. 115-118 & 169-171· A. Ronconi, «Sulla tecnica delle antiche traduzioni di Omero», *SIFC* 34 (1962), σσ. 17-20· Traina, *ό.π.*, σσ. 11-28· Kaimio, *ό.π.*, σσ. 272-273· G. Williams στους E. J. Kenney - W. V. Clausen (εκδ.), *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας (The Cambridge History of Classical Literature. II: Latin Literature)*, Cambridge 1982, μτφρ. Θ. Πίκουλα, Α. Σιδέρη-Τόλια), Αθήνα 1998, σσ. 96-98· Καζάκης, *ό.π.*, σσ. 299-312· M. von Albrecht, *ό.π.*, 126-131· E. Lesèvre στον F. Graf (επιμ. εκδ.), *Εισαγωγή στην Αρχαιογνωσία, τόμος Β': Ρώμη (Einleitung in die Lateinische Philologie)*, Stuttgart und Leipzig 1997, επιμ. μτφρ. Δ. Ζ. Νικήτας), Αθήνα 2001, σσ. 147 & 192-193.

προσιτό στο ρωμαϊκό κοινό.¹ Ως την εποχή του Αυγούστου η *Οδύσσεια* του Λίβιου Ανδρόνικου αποτελεί βασικό σχολικό εγχειρίδιο για την εκμάθηση της λατινικής γλώσσας και ακόμη και ο νεαρός Οράτιος τη διδάσκεται με πολύ ζύλο από το βίαιο Ορβίλιο (*Epist.* 2, 1, 67-71). Αργότερα, μετά την εμφάνιση της *Αινειάδας*, η *Οδύσσεια*, όπως και το σύνολο της αρχαϊκής λατινικής ποίησης, περιέρχεται βαθμιαία σε λήθη.² Από την *Οδύσσεια* του Λίβιου Ανδρόνικου, της οποίας η έκταση δε γνωρίζουμε αν ανταποκρινόταν στην έκταση του πρωτοτύπου, έχουν σωθεί γύρω στους 40 στίχους σε σατούρνιο μέτρο.³ Μια κατά λέξη «πιστή» μετάφραση δεν τον ενδιέφερε ιδιαίτερα. Ο Κικέρων (*Brut.* 71) και ο Οράτιος (*Epist.* 2, 1, 59-75), αλλά και ορισμένοι ερευνητές των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα, είδαν με κριτική διάθεση την *Odusia* του Ανδρόνικου, σήμερα όμως η συμβολή του φαίνεται σημαντικότερη.⁴

Μετά την *Οδύσσεια* του Λίβιου Ανδρόνικου πέρασε αρκετός χρόνος ώσπου να υπάρξει άλλη μεταφραστική προσέγγιση των ομηρικών επών. Ο Νίνιος Κράσος φαίνεται πως πρώτος αποπειράθηκε να μεταφράσει την *Ιλιάδα* σε λατινικούς εξαμέτρους.⁵ Ο αρχαϊκός σατούρνιος στίχος είχε ήδη εγκαταλειφθεί και είχε αντικατασταθεί από τον ελληνικό εξάμετρο, τον οποίο είχε εισαγάγει στη ρωμαϊκή ποίηση ο Έννιος. Η μετάφραση χρονολογείται σαφώς στη Δημοκρατική εποχή,⁶ κατά πάσα πιθανότητα μάλιστα στις αρχές του 1ου π.Χ. αιώνα.⁷ Τον 1ο επίσης π.Χ. αιώνα μεταφράζει την *Ιλιάδα* σε λατινικούς εξαμέτρους και ο Γναίος Μάτιος. Η μετάφραση ολοκληρώθηκε

1. Πβ. Η.-Ι. Μαργου, *Ιστορία της εκπαίδευσης κατά την αρχαιότητα (Histoire de l'éducation dans l'antiquité, Paris 1955, μτφρ. Θ. Φωτεινόπουλου),* 'Αθήναι 1961, σσ. 30-31, 240-241, 352-353, 385. Σχετικά με την επίδραση της ελληνικής παιδείας στους Ρωμαίους, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, και για τους συγγραφείς που προτείνει για μελέτη ο Κοϊντιλιανός βλ. επίσης Α. Γ. Κατσούρης, «Προβλήματα παιδείας της ρωμαϊκής κοινωνίας όπως αντανακλώνται στην *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού», στα *Πρακτικά του ΣΤ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών: Η πνευματική ζωή στο Ρωμαϊκό κόσμο από το 14 ως το 212 μ.Χ. (Ιωάννινα, 11-13 Απριλίου 1997),* Ιωάννινα 2001, σσ. 147-158, κυρίως 157-158.

2. Πβ. Καϊμίο, ό.π., σσ. 272-273· M. von Albrecht, ό.π., σ. 131.

3. Αποσπάσματα σώζονται στο Βάρρωνα, το Φήστο, το Νόνιο, τους σχολιαστές του Βιργίλιου και τους γραμματικούς· έκδοση με εισαγωγή S. Marriotti, *Livio Andronico e la traduzione artistica,* Urbino 1986.

4. Πβ. Καζάζης, ό.π., σσ. 312-313· Lefèvre, ό.π., σ. 193.

5. Πβ. O. Ribbeck, *Ιστορία της Ρωμαϊκής ποιήσεως* (μτφρ. Σ. Κ. Σακελλαρόπουλου), τομ. Α', 'Αθήναι 1897, σ. 449.

6. Πβ. W. Kroll, *RE XVII* (1936), στ. 634 (s.v. Ninnius 6)· Broccia, ό.π., σ. 21· Καϊμίο, ό.π., σ. 274.

7. Πβ. Tolkienh, ό.π., σ. 119· P. Kroh, *Λεξικό αρχαίων συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων (Lexicon der antiken Autoren,* Stuttgart 1972, μτφρ. Δ. Λυπουρλής - Λ. Τρομάρας), Θεσσαλονίκη 1996, σ. 641.

πριν από το 45 π.Χ., καθώς είναι γνωστή στο Βάρρωνα, ο οποίος τη θεωρούσε άξια μνείας και παραθέτει δύο σύντομα αποσπάσματά της (LL 7, 95-96). Ο Αύλος Γέλλιος επίσης δείχνει ενδιαφέρον για την ευφυή δημιουργία νεολογισμών από το Μάτιο.¹ Και από τις δύο μεταφράσεις σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα (δύο από την πρώτη και επτά από τη δεύτερη).²

Σώζονται επίσης εννέα χωρία από τα έπη του Ομήρου, μεταφρασμένα σε λατινικούς στίχους από τον Κικέρωνα: επτά από αυτά είναι από την *Ιλιάδα* και μόνο δύο από την *Οδύσσεια*.³ Μεμονωμένους στίχους, χωρία ή φράσεις του Ομήρου συναντούμε και σε αυτόνομα ποιητικά πονήματα, όπως π.χ. στο έργο του Λουκρήτιου,⁴ στους ποιητές της αυγούστειας εποχής Βιργίλιο, Οράτιο,⁵ Οβίδιο (ιδίως στις *Ηρωίδες* και στις *Μεταμορφώσεις*), οι οποίοι βέβαια δεν ανήκουν στη χορεία των μεταφραστών του Ομήρου και δεν συμπεριλαμβάνονται στην επισκόπησή μας.⁶

Ο επόμενος μεταφραστής του Ομήρου φαίνεται ότι είναι ο Τουτικανός, ποιητής της αυγούστειας εποχής, φίλος του Οβιδίου, ο οποίος έγραψε επικό ποίημα, ίσως επύλλιο, με τον τίτλο *Phaeacis*.⁷ Ο Οβίδιος σε μια ποιητική επιστολή του προς τον Τουτικανό διαβεβαιώνει (*Pont.* 4, 12, 27-28): *dignam Maeoniis Phaeacida condere chartis / cum te Pieridae perdocuere deae*. Η χρήση του *vertere* σε μία άλλη αναφορά του Οβιδίου (*Pont.* 4, 16, 27 *et qui Maeoniam Phaeacida vertit*) αποσαφηνίζει ότι πρόκειται για μία μετάφραση.⁸ Δε γνωρίζουμε ωστόσο τι ακριβώς περιλάμβανε η *Φαιακίδα* από την ομηρική *Οδύσσεια*. Πιθανότερο πάντως φαίνεται ότι ο Τουτικανός

1. Πβ. Kaimio, ό.π., σ. 274· Kroh, ό.π., σ. 633.

2. Βλ. Tolkienh, ό.π., σσ. 119-121 & 173-174· Traina, ό.π., σσ. 106-109.

3. Βλ. Ribbeck, ό.π., σσ. 448-449· Tolkienh, ό.π., σσ. 121-128 & 177-178· Traina, ό.π., σσ. 71-82 & 91-99· Kaimio, ό.π., σ. 274.

4. Βλ., π.χ., Α. Γ. Νικολαΐδης, «Όμηρος και Λουκρήτιος» στα *Πρακτικά του Ε' Πα- νελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών: Η μίμηση στη Λατινική Λογοτεχνία* (Αθήνα, 5-7 Νοεμβρίου 1993), Αθήνα 1996, σσ. 137-162 κυρίως 144 κ.ε.

5. Ο Οράτιος συμπεριλαμβάνει στα έργα του παράφραση κάποιων ομηρικών στί- χων, όπως στις *Επιστολές* (1, 7, 41-43) όπου ο ποιητής παραφράζει τα λόγια του Τηλέ- μαχου (δ 601 κ.ε.), στην *Ars Poetica* 141 κ.ε. και στην *Επιστολή* 1, 2, 19 κ.ε., όπου πα- ραφράζει στίχους του προομίου της *Οδύσσειας*. Για το Βιργίλιο αναφέρω ενδεικτικά τη μελέτη του G. N. Knauer, *Die Aeneis und Homer*, Göttingen 1964.

6. Βλ. Tolkienh, ό.π., σσ. 128-129, 178-182· επίσης για την εκ νέου επεξεργασία ομηρικών θεμάτων σε αυτόνομα ποιητικά κείμενα ολόκληρης της λατινικής γραμματείας βλ. το σχετικό κεφάλαιο στην ίδια μελέτη (σσ. 191-278).

7. Βλ. επίσης Tolkienh, ό.π., σσ. 129-130· Kaimio, ό.π., 274.

8. Για το εννοιολογικό περιεχόμενο του *vertere* βλ. Traina, ό.π., σσ. 62 κ.ε.· Κα- ζάκης, ό.π., σσ. 295-296. Για τον ευρύτερο όρο *interpretatio* βλ. επίσης τη μελέτη του A. Reiff, *Interpretatio, Imitatio, Aemulatio. Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern* (diss.), Köln - Bonn 1959.

δε μετέφρασε ολόκληρη την *Οδύσσεια*, όπως υποστήριξαν κάποιοι ερευνητές, αλλά ότι επέλεξε το τμήμα του έπους που αναφέρεται στον Οδυσσέα και τη Ναυσικά. Η λέξη *condere* που χρησιμοποιεί ο Οβίδιος στο παραπάνω παράθεμα ίσως δείχνει μάλιστα κάποια αυτονομία από τον Όμηρο ως προς την επιλογή και πραγμάτευση του θέματος και ότι η Φαιακίδα αποτελούσε περισσότερο μια καλλιτεχνική αναδημιουργία παρά μία μετάφραση.¹

Στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, δηλ. τον 1ο αιώνα μ.Χ., συνεχίζεται αυτό το μεταφραστικό ενδιαφέρον για τα ομηρικά έπη που απ' ό,τι φαίνεται δεν ήταν ανεξάρτητο από τη λεγόμενη λογοτεχνική πατρωνεία, παρόλο που από τη δεύτερη ήδη γενιά των ποιητών της αυγούστειας εποχής διαφαίνεται μία κρίση αυτής της πατρωνείας. Η κρίση αυτή γίνεται φανερή στα χρόνια του Τιβέριου, καθώς ο *grinceps* δεν περιλαμβάνει στους στόχους του την υλοποίηση ενός διεξοδικού πολιτισμικού προγράμματος.² Ο Καλιγούλας, σύμφωνα με τον Σουητώνιο (*Calig.* 53), παρόλο που ήταν επιδέξιος ρήτορας και ασχολούνταν μεταξύ άλλων και με τα γράμματα, αντιπαθούσε το Σενέκα, για τον οποίο μάλιστα έλεγε ότι συνέθετε «απλές ασκήσεις» και ότι ήταν «άμμος χωρίς χαλίκι». Αντιπαθούσε επίσης το Βιργίλιο και τον Τίτο Λίβιο και θέλησε σαν άλλος Πλάτων — όπως θεωρούσε τον εαυτό του — να εξοβελίσει τον Όμηρο από τις κρατικές βιβλιοθήκες της Ρώμης.³ Ακόμη και ο Κλαύδιος, που θεωρούνταν διαπρεπής λόγιος, δεν κατάφερε, κατά την εκτίμηση του Conte, να δημιουργήσει μια δέσμη πολιτισμικών δραστηριοτήτων, ενώ πρώτος ο Νέρων προσπάθησε στα πρώτα χρόνια της εξουσίας του να εφαρμόσει μια πολιτική πατρωνείας όσον αφορά τις τέχνες και τη λογοτεχνία.⁴

Προϊόν της πατρωνείας του Κλαύδιου υπήρξε το μεταφραστικό έργο του Γάιου Ιούλιου Πολύβιου (*C. Iulius Polybius*), ενός προικισμένου απελευθέρου του αυτοκράτορα Κλαύδιου, στον οποίο ο αυτοκράτορας είχε αναθέσει το νεοσύστατο αξίωμα *a studiis* (δηλ. το Υπουργείο Πολιτισμού).⁵ Ο Πολύβιος δημοσίευσε μεταφράσεις, ή μάλλον παραφράσεις, του Ομήρου στα λατινικά και του Βιργίλιου στα ελληνικά, από τις οποίες δε σώζεται τίποτε. Η μόνη πληροφορία που έχουμε για το μεταφραστικό έργο του Πολύβιου είναι η αναφορά του Σενέκα στην *Consolatio ad Polybium*, που συντέθηκε για να παρηγορήσει τον Πολύβιο για το θάνατο του αδερφού

1. Πβ. Schanz-Hosius, *Geschichte der römischen Literature*, II⁴ Munich 1935, σ. 272· Tolkiehn, *ό.π.*, σ. 130· F. Lenz, *RE VIIA* (1948), στ. 1611 (s.v. Tuti-canus 2)· Kroh, *ό.π.*, σ. 738· Kaimio, *ό.π.*, σ. 274.

2. Βλ. G. B. Conte στον Graf, *ό.π.*, σσ. 250-251.

3. Πβ. Kroh, *ό.π.*, σ. 515 (s.v. Caligula).

4. Conte, *ό.π.*, σ. 251.

5. Πβ. M. von Albercht, *ό.π.*, σ. 6.

του, όπου ο Σενέκας αναφέρεται και στη μεταφραστική μέθοδο του Πολύβιου: (*Cons.* 11, 5) *in manus sume utriuslibet auctoris carmina, quae tu ita resolvisti, ut quamvis structura illorum recesserit, permaneat tamen gratia: sic enim illa ex alia lingua in aliam transtulisti, ut, quod difficillimum erat, omnes tamen virtutes in alienam te orationem secutae sint.*

Ο τόνος της κολακείας που υπάρχει στην παραπάνω μαρτυρία του Σενέκα, που ως ένα βαθμό υπαγορεύεται, ή έστω επιτρέπεται, από το είδος της επιστολής, καθιστά την εκτίμηση του Σενέκα μάλλον υπερβολική και επομένως όχι ιδιαίτερα αξιόπιστη.¹ Πάντως είναι γεγονός ότι αυτές οι μεταφράσεις κατέστησαν και τον Όμηρο και το Βιργίλιο περισσότερο γνωστούς σε ευρύτερο κύκλο αναγνωστών, όπως αναγνωρίζει επίσης ο Σενέκας: (*Cons.* 8, 2) *Homerus et Vergilius... quos pluribus notos esse voluisti quam scripserant.*

Τον 1ο μ.Χ. αιώνα επίσης ο Άττιος Λαβέων² μετέφρασε την Ιλιάδα και την Οδύσσεια στα λατινικά, προφανώς χωρίς επιτυχία, αφού γι' αυτό το λόγο έγινε αντικείμενο σάτιρας από τον Πέρσιο (1, 4 & 5, 50) και επικρίθηκε δριμύτατα από τους σχολιαστές του Πέρσιου με τους χαρακτηρισμούς *ridicule satis, poeta indoctus* και *foedissime*.³ Τίποτε περισσότερο απ' αυτές τις αναφορές του Πέρσιου και των σχολιαστών του δε γνωρίζουμε για τις ποιητικές, ή καλύτερα έμμετρες, μεταφράσεις του Λαβέωνα. Γνωρίζουμε ωστόσο από τη μαρτυρία του Στάτιου⁴ ότι τον 1ο επίσης αιώνα τα ομηρικά έπη αποτελούσαν πόλο έλξης για «κατά λέξη» μεταφραστικές προσεγγίσεις, καθώς οι μαθητευόμενοι στη σχολή του πατέρα του, του Παπίνιου του Πρεσβύτερου, στη Νεάπολη, ασκούσαν με μεταφραστικές ασκήσεις αποδίδοντας τον Όμηρο σε πεζό λόγο (*solutis versibus*) χωρίς να αλλά-

1. Πβ. Tolkiehn, ό.π., σσ. 130-131· Kaimio, ό.π., σσ. 274-275.

2. Ο Wernsdorf (*Poetae Latini Minores*, IV, Altenburgi 1785, σσ. 577 κ.ε.) στον κατάλογο των λεγομένων *Homeristae Latini* αναφέρει τον Άττιο Λαβέωνα αμέσως μετά τον Κικέρωνα, θεωρώντας τον προφανώς σύγχρονό του (πβ. Tolkiehn, ό.π., σ. 128). Πιθανότερο είναι ωστόσο να έζησε τον 1ο μ.Χ. αιώνα (πβ. Kaimio, ό.π., σ. 502)· διατυπώθηκε ακόμη η άποψη ότι μπορεί να πρόκειται για φανταστικό πρόσωπο που επινόησε ο Πέρσιος για να εκφράσει την πολεμική του «ενάντια στους κουρασμένους επιγόνους του επικού είδους στη Ρώμη», βλ. Tolkiehn, ό.π., σσ. 197- 180 (XXXI προσθήκη του Scaffai).

3. Βλ. *ad* 1, 4 *Labeo transtulit Iliadem et Odysiam verbum ex verbo ridicule satis*, όπου ο σχολιαστής παραθέτει το στίχο *crudum manduces Priamum Priamisque risinpos* (σ. 158 Bñ.) που αποτελεί μετάφραση του ομηρικού στίχου Δ 35 (*ὤμων βεβρώθοις Πριάμον Πριάμοιό τε παῖδας*) & *ad* 1, 50 *Attius Labeo poeta indoctus fuit qui Iliadem Homeri versibus foedissime transtulit.*

4. *Silv.* 5, 3, 159-61 *tu par adsuetus Homero / ferre iugum senosque pedes aequare solutis / versibus et numquam passu brevior relinqui.*

ζουν την έκταση του κειμένου. Τα μεταφραστικά αυτά πονήματα είχαν προφανώς χαρακτήρα ρητορικής και πνευματικής άσκησης χωρίς αξιώσεις δημοσίευσης.¹

Ο Νέρων, όπως ήδη αναφέραμε, περιέβαλε με την εύνοιά του νέα τάλεντα θεσπίζοντας μεταξύ άλλων και ποιητικούς αγώνες. Ο ίδιος ασχολήθηκε με την ποίηση και από τα ελάχιστα αποσπάσματα και από τους τίτλους των χαμένων ποιητικών του έργων «είναι ευκρινής η νεοαλεξανδρινή του πρόθεση να επιστρέψει στη μυθολογική ποίηση» και ότι «θεωρούσε ιδιαίτερα σημαντική τη μυθολογική και γεωγραφική λογιότητα».² Στην εποχή του αποκτούν ιδιαίτερη δημοτικότητα θέματα του τρωικού κύκλου,³ λόγω της ιδιαίτερης εκτίμησης του Νέρωνα για τον Όμηρο κι εξαιτίας του πάθους του για το τρωικό παρελθόν.⁴

Από αυτόν το βραχύβιο κλασικισμό της εποχής του Νέρωνα, ο οποίος θέτει ως πρότυπό του την αυγούστεια εποχή, έχουν σωθεί οι *Εκλογές* του Καλπούρνιου του Σικελού, το ποίημα *Laus Pisonis* (το οποίο μερικοί αποδίδουν επίσης στον Καλπούρνιο), τα δύο κώνυμα *Carmina Einsidlensia* και η *Ilias Latina*, μια περιληπτική διασκευή της ομηρικής *Ιλιάδας* σε 1070 λατινικούς εξαμέτρους σε μανιεριστικό και ρητορικό ύφος.⁵ Η επεξεργασία

1. Πβ. Kaimio, ό.π., σ. 275. Τον παιδευτικό χαρακτήρα της μετάφρασης εξαίρουν και ο Κικέρων και ο Κοϊντιλιανός (X. v. 2-3), πβ. Κατσούρης, ό.π., σ. 158.

2. Conte, ό.π., σ. 260. Για τα πνευματικά ενδιαφέροντα του Νέρωνα βλ. επίσης Ν. Πετρόχειλος, «Ταλέντο και διαστροφή ενός αυτοκράτορα: Η αξιολόγηση των ιστορικών μαρτυριών» στα *Πρακτικά του ΣΤ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικών Σπουδών: Η πνευματική ζωή στο ρωμαϊκό κόσμο από το 14 ως το 212 μ.Χ. (Ιωάννινα 11-13 Απριλίου 1997)*, Ιωάννινα 2001, σσ. 203-211.

3. Βλ. C. Morelli, «Nerone poeta e i poeti intorno a Nerone», *Athenaeum* 2 (1914) 117-152· H. Bardon, «Les poésies de Néron», *REL* 14 (1936) 337-349.

4. Ο ίδιος παρουσίασε στο κοινό το 65 τα «Τρωικά» του, ενώ συμμετείχε είτε ως τραγουδιστής είτε ως κιθαρωδός σε μουσικούς αγώνες που διοργάνωνε ο ίδιος. Το ποίημα *Iliaca* (ή *Iliacon*) του Λουκανού, ένα επικό ποίημα με κεντρικό θέμα το θάνατο του Έκτορα, ανταποκρινόταν προφανώς στο πάθος του αυτοκράτορα για το τρωικό παρελθόν. Σχετική με αυτό το ζήλο του αυτοκράτορα πρέπει να είναι και η παρωδία του ρήτορα Εύμολπου, ο οποίος περιγράφει την τοιχογραφία με την άλωση της Τροίας (*Troiae halosis*) στο μυθιστόρημα του Πετρώνιου (κεφ. 89) με 65 ιαμβικούς τρίμετρους στίχους, πβ. Morelli, ό.π., σσ. 139-140 & 143 κ.ε.

5. Πβ. επίσης Conte, ό.π., σσ. 259-260· για την πατρότητα και τη χρονολόγηση του έργου (η *communis opinio* μετά το 59/60 και πριν από το 68, πιθανότερο μάλιστα το 65) βλ. Tolkien, ό.π., σσ. 131-136· M. Scaffai, *Ilias Latina (introduzione, edizione critica, traduzione italiana e commento)*, Bologna 1982, σσ. 11-29. Η μελέτη αυτή του Scaffai είναι η εκτενέστερη σχολιασμένη έκδοση της *Λατινικής Ιλιάδας*. Δυστυχώς δεν μπόρεσα να βρω την κατά πολύ συντομότερη (75 σελίδες), αλλά νεότερη, σχολιασμένη έκδοση του G. A. Kennedy, *The Latin Iliad. Introduction, Text, Translation*

της επιτομής έγινε με πολύ ανόμοιο τρόπο καθώς στην κάθε ομηρική ραψωδία θα έπρεπε να αντιστοιχούν 44-45 στίχοι, στην πραγματικότητα όμως μερικές ραψωδίες της *Ιλιάδας* αποδίδονται με τρεις-τέσσερις στίχους και άλλες με περισσότερους από εκατό στίχους: συγκεκριμένα ο συγγραφέας φτάνει στο στίχο 537, δηλ. περίπου στο μισό της επιτομής, με το τέλος της ραψωδίας Ε, διοθέτει άλλους 176 στίχους για τις ραψωδίες Σ, Χ και Ω και συμπιέζει τις υπόλοιπες 16 μέσα σε 357 στίχους.¹ Επίσης 175 στίχοι περίπου, συμπεριλαμβανομένων και των οκτώ στίχων της κατακλείδας, δεν έχουν τίποτε που να αντιστοιχεί στο ομηρικό κείμενο, επομένως οι 15693 στίχοι της *Ιλιάδας* αποδόθηκαν ουσιαστικά με 900 περίπου στίχους. Δηλαδή το ελληνικό πρωτότυπο συντμήθηκε κατά πολύ ενώ συγχρόνως σε άλλα σημεία υπάρχουν αλλαγές και θεματικές διευρύνσεις και η μετάφραση εν μέρει ανασυντέθηκε σύμφωνα με τα ρωμαϊκά ενδιαφέροντα.² Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν κάποιες παρατηρήσεις του μεταφραστή και η περιγραφή της ασπίδας του Αχιλλέα. Με την τοποθέτησή του ότι «η Ποσειδώνια Τροία θα είχε νικήσει τους δόλους των Δαναών, αν τα πεπρωμένα δεν είχαν προορίσει το αντίθετο» (στίχ. 250-51 *His se defendit Neptunia Troia / vicissetque dolos Danaum, ni fata fuissent*), που δεν υπάρχει στο πρωτότυπο, ο μεταφραστής αφενός εκφράζει, ως ρωμαίος άλλωστε, τη συμπάθειά του προς τους Τρώες και αφετέρου κάποιον ανθελληνισμό (*dolos Danaum*).³ Τα όπλα του Αχιλλέα επίσης κατασκευάστηκαν όχι στον Όλυμπο αλλά στην Αίτνα, όπως του Αινεία στο όγδοο βιβλίο της *Αινειάδας*, και η ασπίδα περιγράφεται όπως η ασπίδα του Αινεία (στίχ. 855 κ.ε.). Η έκφρασις της ασπίδας του Αχιλλέα είναι το πιο πρωτότυπο τμήμα της *Λατινικής Ιλιάδας*, όπου ο Βαίβιος βρίσκει το κίνητρο στη ρωμαϊκή ποιητική παράδοση για να απομακρυνθεί συνειδητά από τον Όμηρο.⁴ Εξάλλου η παρατήρηση ότι αν ο Ποσειδώνας δεν είχε σώσει από τα χέρια του Αχιλλέα τον Αινεία, για να αναστήσει αργότερα πάλι άλλη Τροία στο Λάτιο και «να ανυψώσει το Αυγούστειο γένος στα λαμπρά άστρα, θα χανόταν για μας ο γενάρχης ένδοξης γενιάς»,⁵ αποτελεί ρωμαϊκή ερμηνεία

and Notes, η οποία μου είναι γνωστή μόνο μέσω της βιβλιοκρισίας της Eleanor Dickey στο *bmc* 1999.01.06. Για τις ομοιότητες των *Carmina Einsidlensia* με τη *Λατινική Ιλιάδα*, όσον αφορά κυρίως τη φιλονερώνεια θεματική, βλ. επίσης Morelli, ό.π., σσ. 134, κ.ε.· Scaffai, ό.π., σσ. 22 κ.ε.

1. Πβ. Tolkien, ό.π., σσ. 136-152, κυρίως 144· Scaffai, ό.π., σσ. 46-48.

2. Πβ. O. Ribbeck, *Ίστορία της Ρωμαϊκής ποιήσεως* (μτφρ. Σ. Κ. Σακελλαρόπουλου), τόμ. Γ', Αθήνα 1900, σσ. 314-320· Kaimio, ό.π., σ. 275.

3. Πβ. Ribbeck, ό.π., σ. 318· Scaffai, ό.π., σ. 254.

4. Πβ. C. Morelli, ό.π., σσ. 127 κ.ε.· Scaffai, ό.π., σ. 383.

5. Στίχοι 899-902 *Quem nisi servasset magnarum rector aquarum, / ut profugus laetis Troiam repararet in arvis / Augustumque genus claris submitteret astris, / non clarae gentis nobis mansisset origo.*

του ομηρικού κειμένου (Υ 302 κ.ε.) και ταυτόχρονα εξύμνηση του Ιούλιου Καίσαρα και της Ιουλιο-Κλαυδιανής δυναστείας.¹ Η γλώσσα επίσης της επιτομής μαρτυρεί βιργιλιανές και οβιδιανές επιδράσεις.² Είναι λοιπόν φανερό ότι ο μεταφραστής θέλησε να προσαρμόσει το ελληνικό ηρωικό ποίημα στην καλαισθησία και τις ανάγκες του έθνους και της εποχής του. Συνεπώς το έργο αποτελεί περισσότερο μια ανεξάρτητη καλλιτεχνική δημιουργία παρά μια μετάφραση, όπως θέλησε εξάλλου να δείξει και ο ίδιος ο συγγραφέας με τη χρήση του ρήματος *scripsit*, αντί του *vertit*, στην ακροστιχίδα της κατακλείδας του ποιήματος.³

Το έργο ήδη στην Αρχαιότητα σχετίστηκε με το όνομα του Ομήρου.⁴ Στο Μεσαίωνα εμφανίζεται σταθερά με τον τίτλο *Homerus* ή *Homerus Latinus* και, κατά περίεργο τρόπο, από τον 11ο αιώνα και εξής εμφανίζεται και υπό τον τίτλο *Pindarus Thebanus*. Η πληροφορία της ακροστιχίδας για την πατρότητα του έργου (*Italicus scripsit*)⁵ οδήγησε αρχικά στον ποιητή *Silius Italicus*, μέχρι που ο *Vindobonensis Lat.* 3509 (του xv/xvi αιώνα) μας έσωσε το *nomen gentile* *Baebius*. Ωστόσο και ο *Baebius Italicus* (ύπατος του 90 μ.Χ.) αμφισβητήθηκε ως ο συγγραφέας της επιτομής και το πρόβλημα της πατρότητας του έργου έμεινε ανοιχτό για πολύ καιρό.⁶

Η Λατινική *Ιλιάδα* είναι η μόνη μετάφραση του Ομήρου στα λατινικά που σώθηκε ακέραιη από ολόκληρη τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Ο Vollmer πιστεύει ότι το έργο ικανοποίησε τις ανάγκες ενός ευρύτερου ρωμαϊκού κοινού του πρώτου μ.Χ. αιώνα που δεν γνώριζε αρκετά ελληνικά αλλά επιθυμούσε να διαβάσει την *Ιλιάδα*.⁷ Το έργο ανταποκρίθηκε επίσης και σε σημαντι-

1. Αυτή η αναφορά του μεταφραστή σε συνδυασμό με την έκφραση της ασπίδας του Αχιλλέα και την αρνητική εικόνα του Πάρη (σε αντίθεση με τον Αλέξανδρο στα *Troica* του Νέρωνα) στη Λατινική *Ιλιάδα* αποτελούν τις λεγόμενες εσωτερικές ενδείξεις για τη χρονολόγηση του έργου, βλ. Scaffai, ό.π., σσ. 397-398.

2. Πβ. Tolkiehn, ό.π., σσ. 146 & 184· Scaffai, ό.π., σσ. 57 κ.ε. & 73-75· Kroh, ό.π., σ. 592 (s.v. *Ilias Latina*).

3. Πβ. Kaimio, ό.π., σ. 275· Scaffai, ό.π., σ. 431. Για τη διαφορά ανάμεσα στο *scripsit* και στο *vertit* βλ. Traina, ό.π., σσ. 62 κ.ε.

4. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λακτάντιου Πλάκιδου (6ος αιώνας), του σχολιαστή του Στάτιου, ο οποίος παραθέτει τους στίχους 1050 κ.ε. της Λατινικής *Ιλιάδας* αποδίδοντάς τους στον 'Ομηρο(!). Σε προγενέστερους σχολιαστές ή γραμματικούς δεν υπάρχουν παραθέματα της Λατινικής *Ιλιάδας*. Φράσεις και χωρία της επιτομής υπάρχουν στο ποίημα *De raptu Helenae* του Δρακόντιου (τέλη 5ου αιώνα) αλλά πρόκειται για *loci similes* στα πλαίσια της λογοτεχνικής μίμησης, πβ. Scaffai, ό.π., σ. 29.

5. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας μας παραθέτουμε το κείμενο του προοιμίου της Λατινικής *Ιλιάδας* και αναφερόμαστε διεξοδικά στο θέμα της ακροστιχίδας.

6. Βλ. M. Scaffai, «Pindarus seu Homerus. Un'ipotesi sul titolo dell'*Ilias Latina*», *Latomus* 38 (1979) 932-939· επίσης Scaffai, ό.π., σσ. 11-29.

7. Vollmer, *RE IX* (1914), στ. 1057 (s.v. *Ilias Latina*).

κότερες ανάγκες καθώς χρησιμοποιήθηκε ήδη στην Αρχαιότητα ως σχολικό εγχειρίδιο και στο Μεσαίωνα διαβαζόταν σχεδόν από κάθε μαθητή κατά τη διάρκεια της λατινικής του στοιχειώδους εκπαίδευσης.¹ Έτσι, καθώς τα ελληνικά στη Δύση ξεχνιούνταν ολοένα και περισσότερο, η Λατινική Ιλιάδα μαζί με πεζογραφικές αναδιηγήσεις διατήρησε ζωντανή τη γνώση του Ομήρου, πριν ο ευρωπαϊκός πολιτισμός μπορέσει να χρησιμοποιήσει και πάλι το ελληνικό πρωτότυπο.²

Μετά τη Λατινική Ιλιάδα μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα όχι μόνο δεν έχουμε καμία ολοκληρωμένη μετάφραση του Ομήρου στα λατινικά αλλά δε γνωρίζουμε αν έγινε καν μια τέτοια απόπειρα, με εξαίρεση ίσως την πληροφορία του Μαρτιάλη ότι κάποιος Gaurus, σύγχρονός του, έγραψε δώδεκα βιβλία με θέμα τις «μάχες του Πριάμου» (Μαρτ. 9, 50 *Confiteor. Sed tu his senis grandia libris; qui scribis Priami proelia, magnus homo es?*). Με αυτές τις λέξεις, ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ο Μαρτιάλης να αναφέρεται σε μια πρωτότυπη επική σύνθεση παρά σε μια μετάφραση της Ιλιάδας.³

Ελάχιστους μεμονωμένους στίχους του Ομήρου μεταφρασμένους στα λατινικά βρίσκουμε στο έργο *De metris* (στ. 1927 κ.ε.) του Τερεντιανού Μαύρου (τέλη 2ου μ.Χ. αιώνα), στην *Ars Grammatica* (GL VI 67, 25 κ.ε.) του Μάριου Βικτωρίνου (γραμματικός του 4ου αιώνα), καθώς παραθέτουν και οι δύο παραδείγματα για τους λεγόμενους «μειούρους» στίχους, στον Ιούλιο Βαλέριο, ο οποίος στον 3ο με 4ο αιώνα μετέφρασε στα λατινικά το ελληνικό μυθιστόρημα για το Μεγα-Αλέξανδρο που αποδίδεται στο λεγόμενο ψευδο-Καλλισθένη, και στο έργο *Divinae Institutiones* του Λακτάντιου (4ος αιώνας).⁴

Στο υπόμνημα του Χαλκίδιου ή Καλκίδιου (4ος - 5ος αιώνας) που συνοδεύει τη μετάφραση του πλατωνικού *Τίμαιου*, που εκπόνησε ο ίδιος, βρίσκουμε

1. Πβ. Tolkien, ό.π., σ. 165· J. Ziolkowski στον F. Graf, ό.π., σ. 345. Για τη γνώση του Ομήρου στους αυτοκρατορικούς χρόνους κυρίως μέσω των σχολείων πβ. Κοϊντιλιανό 1, 8, 5· Στάτιο *Silv.* 2, 1, 117 κ.ε. & 5, 3, 146 κ.ε. Βλ. επίσης A. Guillemin, «Le public et la vie littéraire à Rome», *REL* 14 (1936) 65-89· Scalfai, ό.π., σσ. 57 κ.ε.

2. Πβ. επίσης Conte, ό.π., σ. 260.

3. Ο L. Friedlaender μάλιστα στην έκδοση του Μαρτιάλη [*M. Valeri Martialis Epigrammaton libri*, Amsterdam 1967 (=Leipzig 1886), σ. 77] εξέφρασε την υπόθεση ότι σ' αυτό το σημείο του επιγράμματος ο Μαρτιάλης αναφέρεται ίσως στα δώδεκα βιβλία της Θηβαίδας του Στάτιου, πβ. Tolkien, ό.π., σ. 152. Η έκφραση ωστόσο *Priami proelia* δε θα πρέπει να σχετίζεται με το θηβαϊκό αλλά με τον τρωικό κύκλο.

4. Βλ. επίσης Tolkien, ό.π., σσ. 153-156 & 186-188.

τέσσερις ακέραιους στίχους και ένα ημιστίχιο από την *Ιλιάδα* καθώς και δύο στίχους της *Οδύσσειας* μεταφρασμένους σε κομψούς λατινικούς εξαμέτρους.¹

Το έργο *Periochae Homeri Iliados et Odysssiae*, που κυκλοφορεί υπό το όνομα του Αυσόνιου, απαρτίζεται από σύντομες περιλήψεις των ομηρικών ραψωδιών σε πεζό λόγο και στην κάθε περίληψη προτάσσεται μία έμμετρη μετάφραση του πρώτου ή των δύο - τριών πρώτων στίχων της ομηρικής ραψωδίας που αντιστοιχεί στην πεζή περίληψη. Όσον αφορά την πατρότητα του έργου, ο W. Brandes υποστήριξε με πειστικά επιχειρήματα ότι οι *Periochae* δεν μπορούν να αποδοθούν μήτε στον Αυνόσιο μήτε στο Φουλγέντιο το Μυθογράφο, όπως πιστευόταν παλιότερα, τόσο εξαιτίας του περιεχομένου, που αλλοιώνει το ομηρικό κείμενο, όσο και εξαιτίας της γλώσσας και του ύφους.² Είναι πολύ πιθανό ωστόσο το έργο να προέρχεται από τη σχολή του Αυσόνιου καθώς μαρτυρεί σχολική πρακτική. Όσον αφορά τη μεταφραστική τεχνική του συγγραφέα είναι αξιοσημείωτο ότι χρησιμοποιεί συχνά τη λατινική μετάφραση ή παράφραση ομηρικών στίχων από προγενέστερους λατίνους ποιητές. Ανάμεσα σ' αυτούς τους στίχους συναντούμε π.χ. πολύ γνωστούς στίχους του Βιργίλιου και στίχους από την παράφραση του προοιμίου της *Οδύσσειας* στην *Ars Poetica* του Οράτιου.³

Τελειώνοντας τη σύντομη επισκόπησή μας για τις μεταφράσεις του Ομήρου στη ρωμαϊκή αρχαιότητα θα πρέπει να αναφέρουμε ότι μεμονωμένους στίχους του Ομήρου μεταφρασμένους σε λατινικούς εξαμέτρους συναντούμε και στο *Χρονικό* (*Chronicon* ή *Chroniconum libri duo*) του Ιερώνυμου, το οποίο αποτελεί μετάφραση του *Χρονικού* του Ευσέβιου από την

1. Βλ. επίσης Tolkien, ό.π., σσ. 157-159 & 188-189.

2. W. Brandes, *Beiträge zu Ausonius. 3. Die Periochae Iliadis et Odysssiae*, Wolfenbüttel 1902. Πρώτος ο Th. Ugoletus στην έκδοση της Πάρμας (1499) ενέταξε τις *Periochae* στα έργα του Αυσόνιου. Ο R. Peiper πρότεινε μια σχέση με τον Φουλγέντιο και στην έκδοσή του (1886) συμπεριλαμβάνει το έργο ως *opusculum incerti auctoris*. Οι εκδότες μετά τον Peiper δεν το θεωρούν έργο του Αυσόνιου εκτός από το S. Prete (1978), πβ. Tolkien, ό.π., σσ. 159 & 189 (LIX προσθήκη του Scaffai)· ωστόσο εξακολουθεί να υφίσταται πρόβλημα πατρότητας, πβ. W. L. Liebermann - P. L. Schmidt, «D. Magnus Ausonius», στο βιβλίο των R. Herzog - P. L. Schmidt (έκδ.), *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike*, Bd. V, München 1989, σσ. 290-291.

3. Πβ. Tolkien, ό.π., σ. 160. Σχετικά με τη μεταφραστική τεχνική του Αυσόνιου βλ. F. Stahl, *De Ausonianis studiis poetarum Graecorum* (diss), Kiliae 1886, σσ. 27 κ.ε.· F. Munari, «Ausonio e gli epigrammi greci», *SIFC* n.s. 28 (1956) 308-314· F. Benedetti, *La tecnica del 'vertere' negli epigrammi di Ausonio*, Firenze 1980· A. Traina, «Su Ausonio 'traduttore'», *RFIC* 110 (1982) 111-115· D. Gagliardi, «Sui modi del vertere di Ausonio (a proposito dell'epigr. 4P)», *SIFC* 7 (1989) 207-212.

Καισάρεια.¹ Στην *praefatio* του Χρονικού του μάλιστα ο Ιερώνυμος παραθέτει τις απόψεις του για τη μετάφραση των ομηρικών ποιημάτων.

Από τον 4ο αιώνα και μετά, παρόλο που η μετάφραση γίνεται μείζων παράγων της λογοτεχνικής παραγωγής, καθώς το ενδιαφέρον στρέφεται σε φιλοσοφικά και κυρίως θρησκευτικά κείμενα,² δε συναντούμε εύκολα ποιητικές μεταφράσεις ελληνικών λογοτεχνικών έργων. Πέρασαν αιώνες για να ξαναγραφούν μεταφράσεις του Ομήρου· μόνο τον 14ο αιώνα, στην Αναγέννηση, ο Λεόντιος Πιλάτος, έλληνας από την Καλαβρία, μεταφράζει στις αρχές της δεκαετίας του 1360 τον Όμηρο σε πεζό λόγο και στον επόμενο αιώνα (πριν από το 1442) μεταφράστηκε έμμετρα η *Ιλιάδα* από άγνωστο μεταφραστή³.

Συμπερασματικά, οι μεταφράσεις του Ομήρου στη λατινική λογοτεχνία, από το Λίβιο Ανδρόνικο μέχρι τον Ιερώνυμο, δεν ήταν ιδιαίτερα πολλές. Αν εξαιρέσουμε τους μεταφραστές μεμονωμένων στίχων ή χωρίων καθώς και το συγγραφέα των *Periochae*, υπήρξαν επτά μεταφράσεις λίγο πολύ ολοκληρωμένες. Ο Άττιος Λαβέων και ο Πολύβιος μετέφρασαν και την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*, μόνο την *Οδύσσεια* μετέφρασαν ο Λίβιος Ανδρόνικος και ο Τουτικανός, ενώ μόνο την *Ιλιάδα* μετέφρασαν ο Νίνιος Κράσσο, ο Γναίος Μάτιος και ο Βαίβιος Ιταλικός, ο ευρύτερα γνωστός ως *Homerus Latinus*. Φαίνεται λοιπόν ότι μεγαλύτερο μεταφραστικό ενδιαφέρον για τα έπη του Ομήρου υπήρξε τον 1ο π.Χ. και τον 1ο μ.Χ. αιώνα με μια σαφή προτίμηση για την *Ιλιάδα* έναντι της *Οδύσσειας*, καθώς και οι μεταφράσεις ήταν περισσότερες και η *Λατινική Ιλιάδα* είναι η μόνη λατινική μετάφραση του Ομήρου που επιβίωσε από ολόκληρη τη ρωμαϊκή αρχαιότητα.

Προτίμηση για την *Ιλιάδα* υπήρχε ήδη στα σχολεία της ελληνιστικής Αιγύπτου, όπου η *Ιλιάδα* κατείχε τιμητική θέση, καθώς αντιπροσωπεύεται στους παπύρους δύο ή τρεις φορές περισσότερο από την *Οδύσσεια*. Ιδιαίτερη μάλιστα προτίμηση υπήρχε για τις πρώτες ραψωδίες της *Ιλιάδας*, τις ραψω-

1. Το δεύτερο βιβλίο του Ευσέβιου, μια χρονολογική παρουσίαση σε πίνακες της παγκόσμιας ιστορίας μέχρι το έτος 325, αποτέλεσε για τον Ιερώνυμο τη βάση για τη δική του συνέχιση της παγκόσμιας ιστορίας μέχρι το έτος 378, βλ. Kroh, ό.π., σ. 581. Για τους μεταφρασμένους εξαμέτρους του Ιερώνυμου και τις θεωρητικές απόψεις του για τη μετάφραση των ομηρικών ποιημάτων βλ. Tolksien, ό.π., σσ. 113-115 & 162-164.

2. Πβ. S. Bruck, «Η μετάφραση στην Αρχαιότητα» στο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τις αρχές έως την Ύστερη Αρχαιότητα* (επιστ. επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης), εκδ. ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 649-650.

3. Πβ. Γ. Π. Σαββαντίδης, ό.π., σσ. 21 κ.ε. Για τις λατινικές μεταφράσεις ελληνικών έργων γενικά από τον 4ο μ.Χ. αιώνα και μετά βλ. W. Berschin, «Epochen des Griechischen im lateinischen Mittelalter», στον P. Wirth, *Reallexikon der Byzantinistik*, Amsterdam 1968, σσ. 238-300. Σχετικά με τη *versio Latina* της ομηρικής *Ιλιάδας* και για τις οκτώ αναθεωρημένες μορφές της κατά τον 16ο και 17ο αιώνα βλ. R. Sowerby, «The Homeric *Versio Latina*», *ICS* 21 (1996) 161-202.

δίες X και Ω καθώς και για ορισμένα επεισόδια, όπως είναι η μονομαχία Πάρη και Μενελάου ή η περιγραφή της Ασπίδας του Αχιλλέα.¹ Η ανισομερής σύντμηση της ομηρικής *Ιλιάδας* στη μετάφραση του Βαίβιου Ιταλικού (όπου οι πέντε πρώτες ραψωδίες καταλαμβάνουν 537 στίχους, άλλους 53 η Σ, 73 η X και άλλους 50 η Ω) φαίνεται να είναι επηρεασμένη από ελληνιστικές σχολικές προτιμήσεις που συνεχίστηκαν και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Για την επιβίωση της *Λατινικής Ιλιάδας* καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν η έλλειψη άλλων ποιητικών μεταφράσεων του Ομήρου για τη λατινόφωνη Δύση ως την εποχή της Αναγέννησης και, ιδιαίτερα, το γεγονός ότι τόσο στην Αρχαιότητα όσο και κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα συμπεριλαμβανόταν στα προγράμματα διδασκαλίας. Δεν είναι τυχαίο λ.χ. ότι και από την *Οδύσσεια* του Λίβιου Ανδρόνικου και από την *Ιλιάδα* του Νίννιου Κράσσου και του Γναίου Μάτιου, που εκτοπίστηκαν νωρίς από τα σχολικά προγράμματα, δε σώθηκαν παρά ελάχιστα αποσπάσματα.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Το προοίμιο της *Ιλιάδας*² σε λατινικές μεταφράσεις της αρχαιότητας μας σώζεται ολόκληρο μόνο στη *Λατινική Ιλιάδα*. Έμμετρη μετάφραση των δύο πρώτων στίχων του συμπεριλαμβάνεται επίσης στο έργο *Periochae Homeri Iliados et Odysisiae* που αναφέραμε παραπάνω.

Λατινική *Ιλιάδα* 1 - 8:

Iram pande mihi Pelidae, Diva, superbi,	(sdss)
Tristia quae miseris iniecit funera Grais	(ddss)
Atque animas fortes ehroum tradidit Orco	(dsss)
Latrantumque dedit rostris volucrumque trahendos	(sdsd)
5 Ilorum exsanges, inhumatis ossibus, artus.	(sdds)
Confiebat enim summi sententia regis,	(dsss)
†protulerant† ex quo discordia pectora pugnas,	(dssd)
Sceptriger Atrides et bello clarus Achilles.	(dsss)

Per. *Iliados* I, 1 - 2:

Iram diva refer nati Peleos Achillei	(sdss)
pestiferam, quae mille dedit discrimina Achivis.	(dsds)

1. Πβ. Marrou, ό.π., σσ. 240-241· S. F. Bonner, *Education in Ancient Rome*, London 1977, σσ. 213 & 263.

2. Για εκτενή ανάλυση και υπομνηματισμό του προοιμίου της *Ιλιάδας* αναφέρω ενδεικτικά τις εργασίες των A. Pagliaro, «Il proemio dell'Iliaden», *Nuovi Saggi di critica semantica*, Messina - Firenze 1963, σσ. 3-46· J.Redfield, «The proem of the *Iliad*: Homer's art», *CPh* 74 (1979) 95-110· S. Grandolini, *Canti e aedi nei poemi omerici*, Roma 1996, σσ. 27-36.

Ομήρου *Ιλιάδα* A 1 - 7:

Μῆνιν ἄειδε, θεά, Πηληϊάδεω Ἀχιλῆος	(ddsd)
οὐλομένην, ἣ μυρὶ Ἀχαιοῖς ἄλγες ἔθηκε,	(dsds)
πολλὰς δ' ἰφθίμους ψυχὰς Ἄϊδι προΐαψεν	(sssd)
ἡρώων, αὐτοὺς δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν	(ssdd)
οἰωνοῖσιν τε πᾶσι, Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή,	(sddd)
ἔξ οὗ δὴ τὰ πρῶτα διαστήτην ἐρίσαντε	(ssds)
Ἄτρεϊδης τε ἄναξ ἀνδρῶν καὶ δῖος Ἀχιλλεύς.	(ddss)

Στη Λατινική *Ιλιάδα* ο μεταφραστής αποδίδει τις πρώτες λέξεις του ομηρικού προοιμίου (*μῆνιν ἄειδε*) με τη φράση *iram pande*, διατηρώντας δηλαδή την προστακτική του ρήματος και το αντικείμενο του *iram*, ως πρώτη λέξη του προοιμίου, το οποίο στον επόμενο στίχο αναδεικνύεται ουσιαστικά ως το «υποκείμενο της δράσης» για ολόκληρο το έπος (*quae*), όπως και στο ελληνικό πρωτότυπο (ἦ).¹ Αποδίδει ωστόσο το ρήμα *ἄειδε* όχι με το λατινικό *canere*, που θα αποτελούσε πιστή απόδοση του ομηρικού ρήματος,² αλλά με το πιο επίσημο *pandere* το οποίο χρησιμοποιήθηκε μεταξύ άλλων ποιητών από το Λουκρήτιο (1, 54-55 *de summa caeli ratione deumque / disserere incipiam et rerum primordia pandam*), το Βιργίλιο (*Aen.* 6, 267 *sit mihi fas audita loqui, sit numine vestro / pandere res alta terra et caligine mersas*) και μάλιστα σε ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικό με την επίκληση στις Μούσες από τον Οβίδιο (*Met.* 15, 622 *Pandite nunc, Musae, praesentia numina vatum*).³

Η επιλογή του *pandere* — που εδώ είναι ένα επίσημο συνώνυμο του *paragere* — αποτελεί οφειλή στους προηγούμενους λατίνους ποιητές, κυρίως

1. Πβ. Latacz, ό.π., σσ. 112-13.

2. Πβ. A. Traina, «Aspetti della poesia epica latina», *RFIC* 124 (1996), σ. 466. Grandolini, ό.π., σ. 31. Στην ουμανιστική *versio Latina* της *Ιλιάδας* ο μεταφραστής αποδίδει το *ἄειδε* με το *canere*, ενώ ο Λεόντιος Πιλάτος στην απόδοση του πρώτου στίχου της *Οδύσσειας* χρησιμοποιεί το ρήμα *pande* για την απόδοση του *ἔνεπε*, πβ. Sowerby, ό.π., σσ. 166-168 & 197-198.

3. Το *pandere* κατά τον Scalfai (ό.π., σ. 195) είναι όρος της «αποκαλυπτικής ποίησης» των ορφικο-πυθαγορικών και με τέτοια σημασία χρησιμοποιήθηκε στα παραπάνω χωρία του Λουκρήτιου και του Βιργίλιου, πβ. E. Norden, *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*, Stuttgart 1957 (= 1927), σσ. 208-209. R. G. Austin, *Aeneidos liber sextus*, Oxford 1977, σσ. 114-116. Εδώ ωστόσο δε φαίνεται να σχετίζεται με «αποκαλυπτική ποίηση», όπως άλλωστε και στο παραπάνω χωρίο του Οβιδίου, πβ. Fr. Bömer, *P. Ovidius Naso. Metamorphosen*, Buch XIV-XV, Heidelberg 1986, σ. 420. Για παραδείγματα παρόμοιας χρήσης του *pandere* βλ. *ThLL* X.1 199, 4 κ.ε. κυρίως 22-28 & 74-76. Για τη χρήση του *pandere* σε προοίμια βλ. επίσης D. Schaller - E. Königsen, *Initia carminum latinorum saeculo undecimo antiquiorum*, Göttingen 1977, σσ. 516-517.

στον Οβίδιο, και προσδίδει στην έναρξη του προοιμίου έναν επίσημο τόνο, κάτι που δε θα επετύγγανε λ.χ. η χρήση του *narrare*.¹ Παράλληλα, επιτυγχάνεται η *alliteratio pande - Pelidae*, ένα σχήμα που μας οδηγεί πίσω στις απαρχές της ρωμαϊκής επικής παράδοσης, στο Λίβιο Ανδρόνικο, ο οποίος στη μετάφραση του πρώτου στίχου της *Οδύσσειας* επεδίωξε επίσης την *alliteratio virum - versutum* (*Virum mihi, Camena, in sece versutum*). Κυρίως όμως με τὸ *pande* ο συγγραφέας εντοπίζει το ενδιαφέρον του στην αφηγηματική οργάνωση του θέματος (*iram*), πράγμα που συναρτάται και με την ανισομερή σύντηξη της *Ιλιάδας*. Η επιτυχία του έργου του δε συνίσταται στο πρωτότυπο περιεχόμενο και στην αφηγηματική τεχνική του (*canere*) αλλά στο *pandere*,² δηλαδή στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η συγγραφική συνείδηση στη διάρθρωση της αφήγησης σε σχέση με το πρωτότυπο.

Η αντωνυμία *mihi* δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο. Εξάλλου «ο ίδιος ο ποιητής της *Ιλιάδας* ούτε αντωνυμικά δεν προβάλλεται στο προοίμιό της· υποκαθίσταται από τη Μούσα... Έτσι κατοχυρώνεται η χαρισματική φύση του ποιητικού λόγου».³ Συνεπώς η προσθήκη της αντωνυμίας *mihi* αφενός ακολουθεί την παράδοση του προοιμίου της *Οδύσσειας* και αφετέρου αποτελεί ένα σήμα της παρουσίας του ποιητή - αφηγητή.⁴ Ο συγγραφέας της επιτομής υποβάλλει την παρουσία του με μια αντωνυμία και με την ακροστιχίδα, ένα αλεξανδρινό τέχνασμα που εισήγαγε στη ρωμαϊκή λογοτεχνία ο Έννιος.⁵ Ωστόσο δεν ανατρέπει τον παραδοσιακό ρόλο του ποιητή - ενεργούμενου της Μούσας.

1. Πβ. Scaffai, ό.π., σ. 195.

2. Για τη σημασία του *pando* βλ. *CGL* II σ. 141 *pando* άνοιγω, σαφηνίζω / άναφέρω, φανερώ. Παρόλο που η ετυμολογία του δεν είναι ξεκάθαρη, φαίνεται βάσιμος ο συσχετισμός του με το *paleo*, που ανταποκρίνεται στο ελληνικό *πετάννυμι*, πβ. Lewis-Short, ό.π., σ. 1296 (s.v. *pando*). A. Ernout - A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris 1994 (= 1932), σ. 479 (s.v. *pando*).

3. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Διαλέξεις*, εκδ. ΣΤΙΓΜΗ 1992, σ. 54.

4. Πβ. A. Grillo, *Tra filologia e narratologia. Dai poemi omerici ad Apollonio Rodio, Ilias Latina, Ditti-Settimio, Darete Frigio, Draconzio*, Ediz. dell'Ateneo, Roma 1988, σ. 15.

5. Πρόκειται για την περίφημη ακροστιχίδα *Q. ENNIVS FECIT* την οποία φαίνεται ότι ο Έννιος χρησιμοποίησε επανειλημμένα, αν κρίνουμε από τη μαρτυρία του Κικέρωνα (*De Div.* 2. 111-2 *tum vero ea quae acrostichis dicitur, cum deinceps ex primis versus litteris aliquid conectitur, ut in quibusdam Ennianis Q. ENNIUS FECIT*). Πιστεύεται ότι τη χρησιμοποίησε σε δωδεκάστιχα ποιήματα και, αν είναι σωστή η υπόθεση του F. Skutsch [*RE* V.2 (1905), σ. 2600], και στο έργο *Epicharmus*, ένα διδακτικό ποίημα του ομώνυμου σικελιώτη κωμωδιογράφου που μετέφρασε ο Έννιος, πβ. Ribbeck, ό.π., τομ. Α', σ. 74 & τομ. Γ', σ. 318· Scaffai, ό.π., 66 σημ. 109. Σχετικά με τη χρήση της ακροστιχίδας στην ελληνική και ρωμαϊκή λογοτεχνία βλ. επίσης Graf,

Τη φράση Πηληϊάδεω Ἀχιλλῆος ο Βαίβιος την αποδίδει με την έκφραση *Pelidae... superbi* που είναι επίσης ομηρική αλλά από άλλο χωρίο της *Ιλιάδας* (Τ 75 *Μῆνιν... μεγαθύμου Πηλείωνος*), όπου ο Αχιλλέας αναφέρεται μόνο με το πατρωνυμικό. Η παρουσία της λέξης *μῆνιν* λειτουργεί ως «όρος συρραφής», «συνδετικός κρίκος», ανάμεσα στους δύο απομακρυσμένους ομηρικούς στίχους, οι οποίοι με αυτή την «εξ αποστάσεως σύμφυση» συγχωνεύονται στον πρώτο στίχο της *Λατινικής Ιλιάδας*.¹ Ωστόσο το επίθετο *superbus* ως χαρακτηρισμός του Αχιλλέα στον πρώτο στίχο, που απουσιάζει από το πρωτότυπο, φαίνεται να έχει ένα διπλό πεδίο αναφοράς: αφενός μπορεί να αποδίδει το επίθετο *μεγάθυμος* (Τ 75), που είναι χαρακτηριστικό επίθετο του Αχιλλέα και έχει θετική σημασία, αφετέρου, μέσω των αρνητικών συνειρμών που προκαλεί η συγκεκριμένη λέξη,² μπορεί να υπαινίσσεται την υβριστική συμπεριφορά του Αχιλλέα και να προοικονομεί τα ολέθρια αποτελέσματά της για τους Αχαιούς, αποτελέσματα που στο ελληνικό πρωτότυπο εκφράζονται με τη λέξη *ούλομένην* που χαρακτηρίζει την *μῆνιν* του Αχιλλέα. Συνεπώς η χρήση του επιθέτου *superbus* επιτυγχάνει ένα αντίστοιχο επικοινωνιακό αποτέλεσμα με το χαρακτηρισμό *ούλομένην*, που δεν αποδίδεται στη μετάφραση, και επιπλέον προσδιορίζει άμεσα την πηγή προέλευσης των συμφορών (Αχιλλέας - *superbus*).³

RE I.1 (1893), στ. 1200-1207 (s.v. Akrostichis)· E. Vogt. «Das Akrostichon in der griechischen Literatur», *A J. A* 13 (1967) 80-95· Scaffai, ό.π., σσ. 9-14 κυρίως σση. 9 & 11· E. Courtney, «Greek and Latin Acrostichs», *Philologus* 134 (1990) 3-13, κυρίως σ. 3.

1. Πβ. Ronconi, ό.π., σ. 17· Scaffai, ό.π., σ. 195. Για τον όρο «εξ αποστάσεως σύμφυση», μια τεχνική συνηθισμένη σε ποιητικές μεταφράσεις, όπου σε περιπτώσεις μερικής ή ολικής απόρριψης κάποιας έκφρασης του πρωτοτύπου, αρωγός του μεταφραστή είναι πάλι ο μεταφραζόμενος ποιητής βλ. επίσης S. Mariotti, ό.π., σ. 47 (σημ. 1)· Traina, ό.π., σ. 75· Scaffai, ό.π., σσ. 66-67· Καζάκης, ό.π., σσ. 307-308.

2. Το επίθετο *superbus* χρησιμοποιείται σχεδόν αποκλειστικά με ηθική σημασία, «άλαζών, ύπεροπτικός»· η σπανιότερη σημασία του, «μεγαλειώδης, θαυμάσιος», είναι ποιητική και της αυτοκρατορικής εποχής, πβ. Ernout - Meillet, ό.π., σ. 668. Ότι ο μεταφραστής δε χρησιμοποιεί το *superbus* αποκλειστικά με τη σημασία *μεγάθυμος*, ενισχύεται, κατά την άποψή μας, από το γεγονός ότι πουθενά στη *Λατινική Ιλιάδα* δε χρησιμοποιεί για τον Αχιλλέα το επίθετο *magnanimus*, το οποίο αποδίδει επακριβώς το ομηρικό *μεγάθυμος*, που απαντά πολύ συχνά στην *Ιλιάδα* ως επίθετο κυρίως του Αχιλλέα.

3. Στο ομηρικό προόμιο πηγή προέλευσης των συμφορών είναι η *μῆνις* του Αχιλλέα που με το χαρακτηρισμό *ούλομένην* προσωποποιείται και χρωματίζεται αρνητικά (πβ. Redfield, ό.π., σσ. 100-101· Grandolini, ό.π., σ. 31). Ωστόσο ο ποιητής με το ή μυρία παράλο που μπορούσε να πει «δς μυρί'... ἔθηκεν... ὡς φιλέλλην οὐ τῷ ἥρωϊ ἐπάγει τὴν βλασφημίαν, ἀλλὰ τῷ πάθει», βλ. H. Erbse, *Sholia graeca in Homeri Iliadem*, Berolini 1969, τόμ. 1, σ. 7 (77-79)· για το φιλέλληνισμό του Ομήρου βλ. επίσης I. Θ. Κακρι-

Και στο δεύτερο στίχο βρισκόμαστε επίσης αντιμέτωποι με μία σύμφυση δύο διαφορετικών χωρίων του Ομήρου: η φράση *tristia... funera* δεν αποτελεί μετάφραση των λέξεων *μυρί'*... ἄλγεα, αλλά της έκφρασης *λυγρὸς ὄλεθρος* (Κ 174), η οποία αφορά επίσης τους Αχαιούς. Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας χρησιμοποιεί μηχανισμούς διεύρυνσης του πρωτοτύπου, δηλαδή αξιοποιεί τη ρητή αναφορά στα *μυρί'*... ἄλγεα επαυξάνοντας το παθητικό στοιχείο με την επιλογή της φράσης *tristia... iniecit funera* και την προσθήκη του χαρακτηρισμού *miseris* για τους Αχαιούς, ο οποίος δεν υπάρχει στο προοίμιο της Ιλιάδας. Η διεύρυνση είναι και ποσοτική (προσθήκη του προσδιορισμού *miseris*) και ποιοτική: η αυστηρή κυριολεκτικότητα του πρωτοτύπου *μυρί'*... ἄλγεα ἔθηκε αντικαθίσταται από τη συναισθηματικά φορτισμένη περιγραφή *tristia... iniecit funera*.¹

Ο τρίτος στίχος αποτελεί σχεδόν μετάφραση *verbum de verbo* καθώς διατηρεί τη συντακτική δομή, ακόμη και την υπαλλαγή, του ελληνικού πρωτοτύπου,² με μόνη διαφορά ότι παραλείπει το επίθετο *πολλὰς* και συμπεριλαμβάνει και τη λέξη *ἥρώων* του επόμενου στίχου, μ' αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση μόνο της μετρικής δομής του στίχου. Στη λατινική μετάφραση δηλαδή δεν υπάρχουν ο μετρικός διασκελισμός ανάμεσα στον τρίτο και τον τέταρτο στίχο ούτε η κάπως εξασθενημένη τριημιμερής τομή στον τέταρτο στίχο, που υπάρχουν στο ομηρικό κείμενο.

Η φράση του ομηρικού προοιμίου αὐτοῦς δὲ ἐλώρια τεῦχε κύνεσσιν / οἰωνοῖσί τε πᾶσι αποδίδεται με δύο λατινικούς εξαμέτρους (στ. 4-5), δηλαδή η μετάφραση είναι πιο προσθετική, και η εικόνα του ελληνικού πρωτοτύπου περιγράφεται αναλυτικότερα και πιο περίτεχνα. Έτσι ο Βαίβιος, αν δεχτούμε

δής, Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 93-109 (κεφ. III ἀεὶ φιλέλλην ὁ ποιητής;). Ο Βαίβιος όμως, παρόλο που διατηρεί το ἦ (*quae... iniecit*) ως υποκείμενο της δράσης για ολόκληρο το έπος, με την επιλογή του *superbus* χαρακτηρίζει ουσιαστικά τον ίδιο τον Αχιλλέα ως υπαίτιο των συμφορών.

1. Πιο συχνά αντί του *inicere funera*, με τη σημασία του «σκορπώ το θάνατο» βρίσκουμε τις εκφράσεις *funera dare*, *(im)mittere*, *movere* και παρόμοιες. Η μετάφραση *tristia... iniecit funera*, αν και με διαφορετική απόχρωση, θυμίζει την έκφραση του Πλάυτου (*Amph. 190 Quod multa Thebano populo acerba obiecit funera*), πβ. Scaffai, ὁ.π., σ. 196. Παράλληλα ο μεταφραστής για την επιλογή της φράσης *tristia funera* ίσως επηρεάζεται και από την ετυμολογία (ή παρετυμολογία) της λέξης *μυρία* «τινὲς θρηνητικά, παρὰ τὸ μύρεσθαι, καὶ ἐπίθετον αὐτὸ τῶν ἀλγέων ἤκουσαν, ἐφ' οἷς μύρεσθαι τὸ κλαῦσαι», βλ. Erbse, ὁ.π., σ. 7 (82-83)· πβ. H. Ebeling, *Lexicon Homericum*, Hildesheim 1963 (=Leipzig 1885), τομ. 2, σ. 1126 (s.v. *μυρίος*).

2. Αξιοσημείωτο είναι ότι ακόμη και η υπαλλαγή *ἰφθίμους ψυχὰς... ἥρώων* (αντί *ψυχὰς ἰφθίμων ἥρώων*) διατηρείται στη μετάφραση *animas fortes heroum* (αντί *animas fortium heroum*). Για την υπαλλαγή του πρωτοτύπου πβ. Erbse, ὁ.π., σ. 7 (88-90)· Grandolini, ὁ.π., σ. 32.

την ετυμολογία του ομηρικού *έλωρια* από το *έλειν* («άγρα, λεία»),¹ επιχειρεί «μια υφολογική αντιστάθμιση ενός σημασιολογικού κενού», καθώς με τη μετάφραση *dedit... trahendos* δεν αποδίδει ακριβώς τη σημασία της φράσης *έλωρια τεύχε* (=τους κατέστησε λεία): αν όμως λάβουμε υπόψη μας την ερμηνεία *έλκυσματα* που δίνει ο Ησύχιος γι' αυτή τη λέξη,² η μετάφραση *trahendos* αποτελεί την ακριβέστερη απόδοση της λέξης *έλωρια*. Παράλληλα ο μεταφραστής δανείζεται εκφράσεις από την προγενέστερη λατινική ποίηση, ιδίως από τον Οβίδιο (*Ibis* 167 κ.ε. *rostro tardus trahet ilia vultur, / et scindent avidi perfida corda canes*), όπου περιγράφεται μια παρόμοια εικόνα με αυτή του ομηρικού προοιμίου. Η χρήση της λέξης *latrantes* (αντί της λέξης *canes*), η οποία βέβαια εξυπηρετεί τις ανάγκες της ακροστιχίδας στο κείμενο της *Λατινικής Ιλιάδας*, φαίνεται να είναι επίσης οβιδιανή επίδραση (*Met.* 8, 344 *et obliquo latrantes dissipat ictu*). Από τη λέξη *rostris*, η οποία δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο, εξαρτώνται σε σχήμα «ζεύγμα» οι γενικές *latrantium* και *volucrum*: η λέξη *rostrum* χρησιμοποιείται κυριολεκτικά για το «ράμφος» των πτηνών, ενώ εδώ χρησιμοποιείται και για το «ρύγχος» ή το «άνοιγμα του στόματος» των σκύλων.³

Η έκφραση *inhumatis ossibus*, η οποία επίσης δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο, απαντά στον Οβίδιο (*Epist.* 10, 123 *ossa superstabunt volucres inhumata marinae*) και στο Σενέκα (*Tr.* 894 κ.ε. *et nuda totis ossa quae passim iacent / inhumata campis*), ενώ παράλληλα έχει αρχαϊκό χαρακτήρα καθώς απαντά στον Πακούβιο (102 R³ *Ossuum inhumatum aestuosam aulam*).⁴ Η χρήση του επιθέτου *exsangues* στην έκφραση *ex-*

1. Πβ. Erbse, ό.π., σ. 8 (17-19). Πανταζίδου, *Λεξικόν 'Ομηρικόν*, 'Αθήναι χ.χ., σ.ν. *έλωρ - έλωριον*. Redfield, ό.π., σ. 104. Scalfai, ό.π., σ. 196.

2. Βλ. Ησύχιος (vol. II, σ. 73) *έλωρ*. *έλκυσμα υ λύμη· άγρα· θολήη. έ· έλωρια· έλκυσματα. καταστρέφει δέ εις σπαράγματα. βρώματα (A4). πβ. επίσης Ebeling, ό.π., τόμ. 1, σ. 398 (s.v. *έλωρ* έ· έλωρια).

3. Πβ. Scalfai, ό.π., σ. 196.

4. Η απόληξη του στίχου 5 με τις λέξεις *ossibus artus* στους δύο τελευταίους πόδες του εξαμέτρου υπάρχει και στο Λουκανό (3, 656 *Nec prohibere valent obtritis ossibus artus*). Η ίδια εικόνα με τα άταφα ανθρώπινα σώματα που γίνονται βορά των σκυλιών, την θηρίων και των ορνέων προβάλλεται και σε άλλο σημείο της *Λατινικής Ιλιάδας* ως απειλή του Αχιλλέα προς τον πληγωμένο Έκτορα που ετοιμοθάνατος τον ικετείει να δώσει το πτώμα του στους γονείς του (στ. 992-993 *Te vero tristisque ferae cunctisque volucres / diripient, avidosque canes tua viscera pascent*). Στο ελληνικό πρωτότυπο η απειλή αυτή του Αχιλλέα λέγεται τρεις φορές (X 335-36 *σέ μὲν κύνες ἢδ' οἰωνοὶ / ἔλκυσσου' ἀϊκῶς ... 348 ὡς οὐκ ἔσθ' ὅς σῆς γε κύνες κεφαλῆς ἀπαλάλκοι ... 354 κύνες τε καὶ οἰωνοὶ κατὰ πάντα δάσσονται*). Στη λατινική μετάφραση ο Βαίβιος επηρεάζεται και πάλι από τον Οβίδιο (*Epist.* 11, 120 *Diripiunt avidae viscera nostra ferae*. *Ibis* 168 *et scindent avidi perfida corda canes* και *Epist.* 11, 192 *hic inconsumpto viscere pascet avis*).

sanguis...artus, που επίσης δεν υπάρχει στο ομηρικό προοίμιο, φαίνεται να αποτελεί βιργιλιανή επίδραση (*Aen.* 2, 542 κ.ε.), όπου το ίδιο επίθετο χρησιμοποιείται για το πτώμα του Έκτορα.¹ Συνεπώς η προσθετική επεξήγηση μέσα στο κείμενο στους στίχους 4-5 συμφύρει τη μετάφραση με τον ερμηνευτικό σχολιασμό αξιοποιώντας, παράλληλα, τη δυναμική των διακειμενικών αναφορών.

Σημειώνουμε ότι ο χαρακτηρισμός *miseris* (στ. 2) και ο όρος *trahendos* (στ. 4), που δεν υπάρχουν στο ελληνικό πρωτότυπο και προβάλλονται ως ολέθριες συνέπειες της μήριδος του Αχιλλέα στους Αχαιούς, χρησιμοποιούνται από τον Βαίβιο και για την υβριστική συμπεριφορά του Αχιλλέα στο πτώμα του Έκτορα στους στίχους που παραθέσαμε (999 *ter circum muros victor trahit* & 1006 *miseros... Hectoris artus*), που είναι και πάλι συνέπεια της οργής του Αχιλλέα. Είναι λοιπόν εμφανής η προσπάθεια του Βαίβιου, καθώς μεταφράζει το ομηρικό προοίμιο, να γίνει σαφής ο παραλληλισμός ανάμεσα στην κατάσταση στην οποία περιήλθαν οι Αχαιοί και την κατάσταση του Έκτορα (ατίμωση του νεκρού) εξαιτίας της οργής του ίδιου προσώπου. Μέσω αυτού του παραλληλισμού και του διπλού πεδίου αναφοράς που έχει το επίθετο *superbus* ως χαρακτηρισμός του Αχιλλέα, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, φαίνεται πως επιχειρείται από το ρωμαίο μεταφραστή μια προσπάθεια υπονόμησης του Αχιλλέα στην οποία συντελεί και η αντικατάσταση του επιθέτου *δῖος* στον τελευταίο στίχο με το *bello clarus*, το οποίο βέβαια έχει θετική σημασία, είναι ωστόσο υποδεέστερο από το ομηρικό επίθετο *δῖος*.

Στο στίχο 6 ο Βαίβιος μεταφράζει με ένα λατινικό εξάμετρο το ημιστίχιο του ομηρικού προοιμίου *Διὸς δ' ἔτελείετο βουλή*, όπου εκτός από την περίφραση *summi regis* για την απόδοση του ονόματος *Διὸς* οι άλλες λέξεις του στίχου αποδίδουν επακριβώς την ομηρική φράση. Το ρήμα *confieri* χρησιμοποιείται πιο πολύ στην πεζογραφία, το αποφεύγουν οι ποιητές της αυγούστειας εποχής, εκτός από το Βιργίλιο ο οποίος το χρησιμοποιεί μία και μοναδική φορά επίσης στην αρχή του στίχου (*Aen.* 4, 116 *confieri possit*), απαντά όμως σε αρχαϊκούς ποιητές. Αρχαϊκή χροιά έχει και η περίφραση *summus rex* αντί *Jupiter* καθώς ανακαλεί τις περιφράσεις *summe deum*

1. Η έκφραση *exsanguis... artus* επαναλαμβάνεται προς το τέλος της Λατινικής *Ιλιάδας*, ως *exsanguia membra / ter circum muros victor trahit* (στ. 998-999), ως *miseros... Hectoris artus* (στ. 1006) και ως *corpusque exsanguie parenti reddidit Hectoreum* (στίχοι 1044-1045), και χρησιμοποιείται και τις τρεις φορές για το πτώμα του Έκτορα. Στο πρώτο παράδειγμα, καθώς στο ομηρικό κείμενο (X 396 κ.ε.) δεν αναφέρεται πόσες φορές ο Αχιλλέας έσυρε το πτώμα του Έκτορα γύρω από τα τείχη αλλά το στοιχείο για τους τρεις γύρους αφορά τους Μυρμιδόνες και τον τάφο του Πατρόκλου (Φ 13 οἱ δὲ τρεῖς περὶ νεκρῶν ἔθτριχας ἤλασαν ἵππους), ο Βαίβιος φαίνεται ότι κάνει και πάλι

regnator (απ. 18 Strz. = 15 Mor.) και *summi deum regis* (απ. 10 Strz. = 12 Mor., στ. 2) που χρησιμοποιήσε ο Ναίβιος. Παράλληλα η ίδια περίφραση, η οποία επαναλαμβάνεται και σε άλλα σημεία της Λατινικής *Ιλιάδας*,¹ είναι και πάλι αποτέλεσμα μιας σύμφυρσης Ομήρου με Όμηρο, καθώς ανακαλεί το χαρακτηρισμό *ἄνακτος* (= Διός, Α 529) και, ακόμη περισσότερο, την ομηρική προσφώνηση *ἔπατε κρειόντων* (θ 31, α 45 κ.α.).

Ο στίχος 7 είναι ο πιο πολυσυζητημένος στίχος της Λατινικής *Ιλιάδας*, εξαιτίας του κριτικού προβλήματος που φαίνεται να παρουσιάζει. Τα δύο καλύτερα χφφ² παραδίδουν τη γραφή *protulerant*, ενώ οι περισσότεροι κώδικες τη γραφή *pertulerant*.³ Και οι δύο γραφές δημιουργούν πρόβλημα στο σχηματισμό της ακροστιχίδας και γι' αυτό το λόγο προτάθηκαν κατά καιρούς διάφορες διορθώσεις με βάση την εικασία ότι η πρώτη λέξη αυτού του στίχου πρέπει να άρχιζε με το γράμμα V, ώστε οι οκτώ στίχοι του προοιμίου να απαρτίζουν την ακροστιχίδα ITALICVS.⁴

μια σύμφυση Ομήρου με Όμηρο, αλλά διαμέσου του Βιργίλιου (*Aen.* 1, 483 *Ter circum Iliacos raptaverat Hectora muros... Achilles*). Και στην απόδοση των στίχων 1044-45 εξάλλου ο Βαίβιος επηρεάζεται προφανώς από το Βιργίλιο (*Aen.* 2, 542 κ.ε. *corpusque exsangue sepulcro / reddidit Hectoreum*).

1. Π.χ. στ. 105 *summi... convicia regis*, στ. 536 *aetheria... regi*.

2. Οι κώδικες P και W, ο Antwerpiensis Mus. Plantin - Moretus lat. 66 (89) και ο Valentinianus Bibl. publ. 448 (420), και οι δύο του X/XI αιώνα, βλ. Scaffai, ό.π., σσ. 36-37.

3. Σποραδικά μερικοί κώδικες παραδίδουν τό στίχο αρχίζοντας με τις λέξεις *ex quo* (*ex quo contulerant discordi pectore pugnas*), που συμπίπτουν με τη σειρά των λέξεων του ομηρικού κειμένου. Αυτή η σειρά ενισχύει την υπόθεση για μια ακροστιχίδα *Italice*, η οποία υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Vollmer, βρήκε υποστηρικτές αλλά αργότερα εγκαταλείφθηκε εξαιτίας των πολλών προβλημάτων που παρουσιάζει. Αυτή η ακροστιχίδα σε συνδυασμό με το «μεσόστιχον» *Pieris*, που σχηματίζουν οι αρχικοί φθόγγοι των πρώτων λέξεων από τα δεύτερα ημιστίχια των στίχων 1-6, και το «ακρόστιχον» στην κατακλείδα της επιτομής μας δίνει τη φράση *Italice* (δηλ. *Ιταλική*, ή στα *ιταλικά*) *Pieris scripsit*. Ο M. Scaffai διαφωνεί με αυτή την εκδοχή αφενός επειδή τέτοια παραδείγματα με «ακρόστιχον» και «μεσόστιχον» είναι πολύ μεταγενέστερα και, αφετέρου, επειδή πιστεύει ότι το προοίμιο της Λατινικής *Ιλιάδας* αποδόθηκε με οκτώ στίχους, αντί για επτά που είναι στον Όμηρο, ακριβώς για να προκύψει θέση για ένα «ακρόστιχον» οκτώ γραμμάτων. Έτσι στην έκδοσή του διατηρεί τη γραφή των καλύτερων κωδίκων (*protulerant*) αλλά ανάμεσα σε σταυρούς (*crucis*).

4. Έτσι προτάθηκαν διάφορες διορθώσεις: *Versarant ex quo* πρότεινε ο Döring (1884), *Voluerunt ex quo* ο Havet (στον Vollmer, *PLM*, 1913), *Vt primum tulerant* ο Baehrens (1881), *Vnde et pertulerant* ο Dane (1952). Απ' αυτές πιο αξιοπρόσεκτη είναι ίσως η διόρθωση του Döring, καθώς μία ταυτόσημη έκφραση του *versare* (θαμ. του *vertere*) *pugnas* απαντά στη Λατινική *Ιλιάδα* στ. 813 (*Patroclus*) *proelia... horrendi sub imagine versat Achillis*, και κυρίως στον Προπέρτιο (2, 1, 45 κ.ε. *Nos contra angusto versantes proelia lecto: / qua pote quisque, in ea conterat arte diem*), απ' όπου μετα-

Παρά τα προβλήματα που δημιουργεί η γραφή *protulerant* στο σχηματισμό της ακροστιχίδας δε θα πρέπει να αποκλεισθεί με ευκολία, γιατί, εκτός του ότι είναι η γραφή των καλύτερων χφφ, η φράση *protulerant... rugnas* αποδίδει την ομηρική έκφραση *κακὴν ἔριδα προφέρονται* (Γ 7).¹ Φαίνεται λοιπόν ότι έχουμε και πάλι μία εξ αποστάσεως σύμφυση δύο χωρίων της *Ιλιάδας* (Α 6 και Γ 7). Αυτή η άποψη βέβαια προσκρούει αφενός στο ότι η έκφραση *proferre rugnas* δεν μαρτυρείται αλλού στη λατινική λογοτεχνία και αφετέρου στο ότι ο ποιητής θα είχε συνθέσει μία ακροστιχίδα ηθελημένα ατελή κατά ένα γράμμα,² για την οποία όμως υπάρχει λογοτεχνικό προηγούμενο.³ Μια ακροστιχίδα ατελής κατά ένα γράμμα, είτε ITALICeS είτε ITALICpS, θα βρισκόταν επίσης σε αμοιβαία ισορροπία με την ακροστιχίδα της κατακλείδας της επιτομής, όπου σύμφωνα με τη χειρόγραφη παράδοση διαβάζουμε SCqIPSIT και όχι SCRIPSIT.⁴ Η γραφή *pro-tulerant* εκτός του ότι αποδίδει επακριβώς το ομηρικό *προφέρονται*, ενισχύεται επίσης αν συνδυαστεί με το *ex quo* του ίδιου στίχου. Στο σημασιολογικό ποιόν του ρήματος *proferre* διακρίνουμε δύο επιμέρους σημασιακά συστατικά: την κίνηση (*fero*) και την αφετηρία της (*pro-*).⁵ Σε συνδυασμό με το *ex quo*, που σηματοδοτεί το αφετηριακό σημείο της αφήγησης, το *pro-tulerant* φαίνεται να δηλώνει την εξέλιξη και τη διάρκεια της διαμάχης αυτής⁶ στη χρονική συνάφεια αλλά και κατά την αφηγηματική εκδίπλωση του έπους.

φέρθηκε στο Λουκανό (7, 764 κ.ε. *somni... furentes / Thessalicam miseris versant in pectore rugnam*) και, με την κυριολεκτική σημασία, στο Σίλιο Ιταλικό (8, 260 *Martem... rudis versare*). Σ' αυτά προφανώς στηριζόμενος ο Döring πρότεινε την παραπάνω διόρθωση, πιστεύοντας ότι ο λατίνος μεταφραστής μετέφερε στο κείμενό του την έκφραση του Προπέρτιου παραβλέποντας τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον όρο *proelia* της έκφρασης του Προπέρτιου, όπου έχει σαφέστατα ερωτική σημασία, και στον ομηρικό όρο *ἔρις* που χρησιμοποιείται για τη διαμάχη του Αχιλλέα με τον Αγαμέμνονα (Α 8 *Τίς τ' ἄρ σφωε θεῶν ἔριδι ξυνέηκε μάχεσθαι;*), πβ. Scaffai, ό.π., σσ. 85 & 197.

1. Πβ. επίσης ζ 92 *ἔριδα προφέρουσαι* & θ 210 *ἔριδα προφέρηται*.

2. Πβ. Scaffai, ό.π., σ. 198.

3. Παράδειγμα ατελούς ακροστιχίδας ονόματος, αν βέβαια δεν οφείλεται σε προβλήματα παράδοσης του κειμένου, βρίσκουμε στα *Αλεξιφάρμακα* του Νικάνδρου (στ. 266-274 σΙΚκΝΔΡΟΣ) ενώ στα *Θηριακά* του η ακροστιχίδα είναι πλήρης (στ. 345-353 ΝΙΚΑΝΔΡΟΣ). Ο E. Courtney (ό.π., σσ. 12-13) μάλιστα πιστεύει ότι θα πρέπει να δεχτούμε την πιθανότητα ότι και ο Νικάνδρος και ο Ιταλικός αρκέστηκαν ίσως σε μία ακροστιχίδα του ονόματός τους ελλιπή κατά ένα γράμμα, παρόλο που, όπως δηλώνει ο ίδιος, δεν μπορεί να κατανοήσει τη λογική που κρύβεται πίσω απ' αυτό.

4. Ο στίχος 1065 παραδίδεται με την εξής σειρά των λέξεων *Quem cernis raucis stringentem litora remis*, βλ. Scaffai, ό.π., σσ. 191 & 432.

5. Πβ. Ernout - Meillet, ό.π., σσ. 536-537 (s.v. *pro*).

6. Και στο ομηρικό κείμενο (Γ 7 *ἤῤῥαι δ' ἄρα ταί γε κακὴν ἔριδα προφέρονται*) η χρονική αφετηρία της διαμάχης των γεράνων με τους Πυγμαίους δίνεται με το επίθετο

Στο στίχο 8 η επιλογή και η πρόταξη της λέξης *scerptiger* εξυπηρετεί βέβαια τις ανάγκες της ακροστιχίδας αλλά, όπως θα δούμε, υπαγορεύεται και από άλλους λόγους. Και σ' αυτό το στίχο δεν έχουμε μια κατά λέξη μετάφραση του στίχου 7 του ομηρικού προοιμίου αλλά και πάλι αναμειγνύονται διαφορετικές ομηρικές εκφράσεις. Η φράση *scerptiger Atrides* είναι αποτέλεσμα της σύμφυσης των φράσεων 'Ατρείδης... άναξ άνδρῶν (A 7) και της φόρμουλας σκηπτοῦχος βασιλεύς (A 279) που χρησιμοποιείται επίσης για τον Αγαμέμνονα. Η φράση *et bello clarus Achilles* είναι επίσης αποτέλεσμα σύμφυσης των φράσεων δῖος Ἀχιλλεύς (A 7) και Ἀχιλλεύς... δουρικλυτός (Φ 233).¹ Η εννοιολογική μετατόπιση από το άναξ άνδρῶν στο *scerptiger* και από το δῖος στο *bello clarus*, παρόλο που πρόκειται για ομηρικές εκφράσεις (σκηπτοῦχος - δουρικλυτός), συνιστά, κατά την άποψή μας, μια πρακτική μεταφραστικής «οικειώσης» προς θέματα και γλωσσικές - εκφραστικές σύμβασεις της εποχής του μεταφραστή,² καθώς φαίνεται να υπαγορεύεται από τα πολιτικά συμφραζόμενα της εποχής του. Η υπερτίμηση του Αγαμέμνονα και η παράλληλη υποβάθμιση του Αχιλλέα ανταποκρίνονται στις ρωμαϊκές αντιλήψεις για τη μοναρχία: στα σχόλια που είναι γραμμένα στην ελληνιστική και την αυτοκρατορική εποχή ο Αγαμέμνονας αντιμετωπίζεται ως πρότυπο ιδανικού μονάρχη.³ Το επίθετο *scer-*

ήμεραι και η ένταση και η διάρκεια της διαμάχης με το ρήμα προ-φέρονται. Σημειώνουμε ότι το προφέρονται ως μέσο στην *Ιλιάδα* απαντά μόνο μία φορά, πβ. J. R. Tebben, *Congordantia Homerica, Pars II: Ilias, Volumen tertium*, Hildesheim - Zürich - New York 1998, σ. 1459.

1. Πβ. Ronconi, ό.π., σ. 17.

2. Για τον όρο μεταφραστική «οικειώση» βλ. Γ. Κεχαγιόγλου, «Ελληνικές μεταφράσεις στον 18ο αιώνα: 'μετα-δοτικές ή προδοτικές', 'πιστές και άσχημες' - 'άπιστες και όμορφες'», στο *Η γλώσσα της λογοτεχνίας και η γλώσσα της μετάφρασης*, εκδ. ΚΕΓ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 32. Αντίθετα, και στις εννέα μεταφραστικές εκδοχές του στίχου, τις οποίες παραθέτει ο Sowerby (ό.π., σ. 199), το άναξ άνδρῶν αποδίδεται με το *rex virorum* και το επίθετο δῖος στις επτά αποδίδεται με τα επίθετα *divus*, *divinus*, *divus* και μόνο σε δύο αντικαθίσταται από το *nobilis*.

3. Πβ. O. Taplin, «Agamemnon's Role in the Iliad» στον Chr. Pelling (εκδ.), *Characterization and Individuality in Greek Literature*, Oxford 1990, σσ. 61 & 81. Ἦδη στον Όμηρο ο Αγαμέμνονας κατέχει μία ξεχωριστή θέση ανάμεσα στους άλλους βασιλείς (πβ. Redfield, ό.π., σ. 109), όπως φαίνεται χαρακτηριστικά στα λόγια του Νέστορα (βλ. τη μεθεπόμενη υποσημείωση), αλλά τόσο το σκηπτοῦχος όσο και το άναξ άνδρῶν χρησιμοποιούνται και για άλλους βασιλείς. Σημειωμένα το σκηπτοῦχος από τις τρεις φορές που απαντά στην *Ιλιάδα* τις δύο χρησιμοποιείται για τον Αγαμέμνονα (A 279 & E 93) και μία φορά (B 86) απαντά στον πληθυντικό σκηπτοῦχοι βασιλῆες (πβ. Tebben, ό.π., σ. 1503), ενώ το άναξ άνδρῶν χρησιμοποιείται και για τον Αγχίση, τον Αινεία, τον Αυγεία, τον Ευφήτη, τον Εύμηλο (πβ. Grandolini, ό.π., σ. 36).

triger (*sceptrum* + *gero*) μάλιστα, που αποδίδει επακριβώς τα δύο συνθετικά του ελληνικού *σκηπτουχος* (*σκηπτρον* + *ἔχω*), χρησιμοποιείται στη Λατινική *Ιλιάδα* μόνο μία φορά.¹ Το ομηρικό *σκηπτουχος* επίσης σχετίζεται με τη δοσμένη από τους θεούς εξουσία των βασιλέων.² Επομένως το εννοιολογικό περιεχόμενο του επίθετου *δῖος* ενσωματώνεται στο επίθετο *sceptriger*, και στη μετάφραση του Βαίβιου *sceptriger* (και ως εκ τούτου, *σιωπηρά*, και *divus*) είναι μόνο ο Ατρείδης, όχι ο Αχιλλέας. Επίσης πουθενά στη Λατινική *Ιλιάδα* δε χρησιμοποιείται για τον Αχιλλέα το επίθετο *divus* (*δῖος*),³ το οποίο απαντά συχνά στην *Ιλιάδα*, ως χαρακτηριστικό επίθετο κυρίως του Αχιλλέα,⁴ αλλά στην εποχή του Βαίβιου γενικά αποφεύγεται καθώς χρησιμοποιείται ήδη για τους αποθεωμένους αυτοκράτορες της Ιουλιο - Κλαυδιακής δυναστείας.⁵ Η μεγιστοποίηση της κοινωνικής διαφοράς ανάμεσα στους δύο ομηρικούς ήρωες, που επιχειρεί ο Βαίβιος στη μετάφρασή του, συντελεί, κατά τη γνώμη μας, στην περαιτέρω υπονόμηση του Αχιλλέα, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω.

Προτού περάσουμε στις συνολικές αποτιμήσεις της μεταφραστικής τεχνικής του Βαίβιου Ιταλικού, θα εξετάσουμε τους δύο στίχους του προοιμίου της *Ιλιάδας* από το έργο *Periochae*. Ο μεταφραστής αποδίδει το ομηρικό κείμενο διατηρώντας τη συντακτική δομή και τον αριθμό των λέξεων του

1. Εμφανίζεται στην ποίηση μετά τον Αύγουστο, απαντά άλλες δύο φορές και αφορά μόνο βασιλείς, μία στο Σπάτιο (*Theb.* 11, 636 *Laii*) και μία στο Σίλιο (16, 245 *rex*), πβ. Lewis - Short, *ό.π.*, σ. 1641 (s.v. *sceptriger*). Απαντά επίσης με τη μορφή *Sceptriger* στον Οβίδιο (*Fast.* 6, 480), στο Σενέκα (*Med.* 59), και έπειτα στο Λουκανό, στο Σπάτιο και στο Σίλιο, πβ. Scaffai, *ό.π.*, σ. 199.

2. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια του Νέστορα A 277-279 *μήτε σύ, Πηλεΐδη, 'θελ' ἐριζέμεναι βασιλῆϊ / ἀντιβίην, ἐπει οὐ ποθ' ὁμοίης ἔμμορε τιμῆς / σκηπτουχος βασιλεύς, ᾗ τε Ζεὺς κῦδος ἔδωκεν*. Πβ. G. S. Kirk, *The Iliad: a commentary*, Volume I: books 1-4, Cambridge 1985, σ. 81 (σχόλια στίχων 276-81). Grandolini, *ό.π.*, σ. 31.

3. Τα επίθετα που χρησιμοποιούνται για τον Αχιλλέα στην επιτομή είναι *superbus* (στ. 1), *clarus* (στ. 8, 50), *verus* (824), *magnus* (60, 72, 860, 934, 995), *saevus* (958), *durus* (988). Επίσης χαρακτηρίζεται ως *Troum terror* (585), *horrendus* (813), *simulatus* (831).

4. Από τις 103 φορές που απαντά το επίθετο *δῖος* στην *Ιλιάδα*, τις 55 χρησιμοποιείται για τον Αχιλλέα, αρκετά συχνά χρησιμοποιείται και για τον Οδυσσέα (23 φορές) και, σπανιότερα, και για τους άλλους ομηρικούς ήρωες, όπως τον Αγήνορα, τον Επειό, το Μενεσθέα και άλλους, πβ. Tebben, *ό.π.*, *Volumen primum*, σσ. 469-470. πβ. επίσης Erbse, *ό.π.*, σ. 11 (64-69).

5. Πβ. *ThLL* V.1-2 1655-1658 (s.v. *divus*). Lewis - Short, *ό.π.*, σσ. 603-4 s.v. *divus*).

πρωτοτύπου, με μόνη εξαίρεση την περιφραστική απόδοση του πατρωνυμικού Πηληϊάδεω με τις λέξεις *nati Peleos*. Αποδίδει επίσης το ρήμα *aeide* με το *refer*, το οποίο ως συνώνυμο του *memora* στην προκειμένη περίπτωση, σχετίζεται με τη μνημονική λειτουργία και φαίνεται να αποτελεί οβιδιανή επίδραση.¹ Στο δεύτερο στίχο είναι αξιοσημείωτη η απόδοση της λέξης *ούλομένην*, όπου τονίζεται το παθητικό στοιχείο, με τη λέξη *pestiferam* που ως αντικειμενικό σύνθετο (*pestem + ferens*) έχει ενεργητική σημασία.² Επίσης στην έκφραση *dedit discrimina*, που εδώ αποδίδει την ομηρική φράση *ἄλγε' ἔθηκε*,³ είναι αξιοπαρατήρητη η alliteratio του *d*, ένα προσφιλές τέχνασμα σε μεταφράσεις, όπως αναφέραμε παραπάνω, ήδη από το Λίβιο Ανδρόνικο.

Από άποψη μετρικής στον πρώτο στίχο ο μεταφραστής διατηρεί την πενθιμιμερή τομή του ομηρικού στίχου, η οποία άλλωστε είναι και η συχνότερη στο λατινικό εξάμετρο, και τη συνίζηση στον πέμπτο πόδα, ενώ η μορφή «δακτυλικότητας» του ομηρικού στίχου (*ddsd*) στη μετάφραση καταλήγει σε υπεροχή των σπονδελίων έναντι των δακτύλων (*sdss*). Η μορφή αυτή μάλιστα — συμπτωματικά ή μη — είναι ίδια με τον πρώτο στίχο της Λατινικής Ιλιάδας, την οποία ο μεταφραστής κατά πάσα πιθανότητα γνώριζε, αφού επρόκειτο για σχολικό εγχειρίδιο. Στο δεύτερο στίχο αντίθετα ο μεταφραστής ακολουθεί τη μετρική του πρωτοτύπου από κάθε άποψη: διατηρεί τη μορφή «δακτυλικότητας» του ομηρικού στίχου (*dsds*), την κατά τρίτο τροχαίο τμή, την κάπως εξασθενημένη τριημιμερή, ακόμη και την έκθλιψη στο εσωτερικό του πέμπτου πόδα.

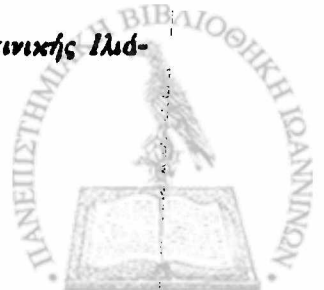
Το προοίμιο της Λατινικής Ιλιάδας, αντίθετα, παρεκκλίνει από τη μετρική του ομηρικού προοιμίου και συμβαδίζει με τους κανόνες του λατινικού εξαμέτρου, ιδίως του Βιργίλιου.⁴ Ενώ στο ομηρικό προοίμιο υπάρχει μια ακριβής ισορροπία δακτύλων και σπονδελίων (14*d* και 14*s*), όσον αφορά τη «δακτυλικότητα» των στίχων με βάση τους τέσσερις πρώτους πόδες του εξαμέτρου, στους οκτώ στίχους της Λατινικής Ιλιάδας παρατηρείται μία

1. Το ρήμα *referre* χρησιμοποιείται πολύ συχνά στον Οβίδιο, όπως και σε ολόκληρη τη λατινική λογοτεχνία: παραθέτουμε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα που ενδέχεται να επηρέασαν το μεταφραστή στην απόδοση του παραπάνω στίχου: *Mei. 5, 335 «ne dubita vestrumque mihi refer ordine carmen» / Pallas ait & 5, 337 Musa refert.*

2. Πβ. Ernout - Meillet, ό.π., σσ. 227-228 (s.v. *fero*).

3. Η λέξη *discrimen* μεταξύ άλλων μπορεί να σημαίνει και «κίνδυνος», «συμφορά», πβ. *ThLL V.1-2 1359, 61-84* κυρίως l. 84 *ita millo edit -a Achivis (ἀλγεα)*. Η έκφραση *dare discrimina* που φαίνεται να είναι σπάνια (πβ. *ThLL V.1-2 1360, 49-74*), απαντά στο Βιργίλιο (*Aen. 10, 382-3*) αλλά με διαφορετική σημασία.

4. Για επιδράσεις του Βιργίλιου και του Οβιδίου στη μετρική της Λατινικής Ιλιάδας βλ. Scalfai, ό.π., σσ. 75-78.

σαφής υπεροχή των σπονδείων έναντι των δακτύλων (: 20s έναντι 12d). Στους επτά στίχους του προοιμίου της *Ιλιάδας* εμφανίζονται επτά διαφορετικές μορφές «δακτυλικότητας» από τις 16 δυνατές μορφές που μπορεί να προκύψουν από την εναλλαγή δακτύλων και σπονδείων στους τέσσερις πρώτους πόδες, ενώ στο προοίμιο της *Λατινικής Ιλιάδας* εμφανίζονται έξι διαφορετικές μορφές καθώς η μορφή *ds* του στίχου 3 επαναλαμβάνεται στους στίχους 6 και 8. Αυτή η μορφή εξάλλου είναι η πρώτη σε σειρά συχνότητας στη *Λατινική Ιλιάδα*, με 145 παραδείγματα σε σύνολο 1070 στίχων.¹ Πρώτη επίσης κατά σειρά συχνότητας είναι η μορφή *ds* και στην *Αινειάδα* και σχεδόν στους περισσότερους ποιητές του εξαμέτρου από τον Κάτουλλο (64ο ποίημα) μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα.² Ότι ο μεταφραστής ακολουθεί τις προτιμήσεις του Βιργίλιου φαίνεται από το γεγονός ότι οι τέσσερις προτιμώμενες μορφές (*ds*, *dd*, *sd*, *ds*) είναι ίδιες με αυτές της *Αινειάδας* (*ds*, *dd*, *ds*, *sd*)³ και η κατανομή δακτύλων και σπονδείων στα δύο κείμενα είναι βέβαια η ίδια και αποβαίνει σαφώς υπέρ των σπονδείων (: 10s έναντι 6d). Στον Όμηρο αντίθετα οι 4 προτιμώμενες μορφές είναι τελείως διαφορετικές (*ddd*, *dsd*, *sdd*, και *dds*) και, όσον αφορά την κατανομή δακτύλων και σπονδείων, υπερτερούν συντριπτικά οι δάκτυλοι (: 13d έναντι 3s) ακόμη και στις οκτώ προτιμώμενες μορφές (: 22d έναντι 10s).⁴

Ένα άλλο στοιχείο, όπου ο Βαίβιος παρεκκλίνει από τη μετρική του πρωτοτύπου και πλησιάζει και πάλι την τεχντροπία του Βιργίλιου, είναι η συχνή χρήση σπονδείου στον τέταρτο πόδα ο οποίος συμπίπτει με τέλος λέξης:⁵ σε 5 από τους 6 στίχους του προοιμίου, όπου ο τέταρτος πόδας καλύπτεται από σπονδείο, συμπίπτει με τέλος λέξης, ενώ στο ομηρικό προοίμιο από τους 3 στίχους (2, 6, 7) των οποίων ο τέταρτος πόδας είναι σπονδείος μόνο στο στίχο 2 αυτός ο σπονδείος συμπίπτει με τέλος λέξης.

Όσον αφορά τις τομές, ενώ στους 4 από τους 7 στίχους του ομηρικού προοιμίου υπάρχει τριτοτροχαϊκή τομή (η συνηθέστερη άλλωστε στον ελληνικό εξάμετρο), ο Βαίβιος στο προοίμιο την αποφεύγει παντελώς χρησιμοποιώντας μόνο την πενθήμερη ως κύρια τομή του στίχου συνοδευόμενη στους στίχους 2, 3, 6 και 7 από εξασθενημένη τριήμερη. Εξάλλου την τριτοτροχαϊκή τομή τη χρησιμοποιεί γενικά πολύ σπάνια στη *Λατινική Ιλιάδα*,

1. P. G. E. Duckworth, «Five Centuries of Latin Hexameter Poetry: Silver Age and Late Empire», *TAPA* 98 (1967), σ. 102.

2. P. Duckworth, ό.π., σσ. 81, 88, 102, 111, 128, 139-140.

3. P. Duckworth, ό.π., σσ. 88 & 102.

4. P. Duckworth, ό.π., σ. 139.

5. P. Scaffai, ό.π., σ. 75.

όπως άλλωστε και ο Βιργίλιος, και τότε στο στίχο υπάρχει είτε το -que είτε κύριο όνομα.¹

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι στο δίστιχο των *Periochae* ο μεταφραστής, καθώς διατηρεί, κυρίως στο δεύτερο στίχο, τη συντακτική και τη μετρική δομή του πρωτοτύπου, είναι πιο κοντά στις αρχές του *fidus interpres* και ότι πρόκειται ουσιαστικά για μια μεταφραστική άσκηση. Αντίθετα στο προοίμιο της *Λατινικής Ιλιάδας* διαπιστώνουμε ότι ο μεταφραστής με την «εξ αποστάσεως σύμφυση» ομηρικών χωρίων, τυποποιημένων εκφράσεων, επιθέτων επιτυγχάνει ένα αξιόλογο μεταφραστικό αποτέλεσμα.² Σε άλλα σημεία μεταφράζει κατά λέξη, αλλού η μετάφραση του είναι πιο προσθετική και συμφύρει τη μετάφραση με τον ερμηνευτικό σχολιασμό, αντισταθμίζοντας τα σημασιολογικά κενά, όταν παραλείπει όρους του ομηρικού προοιμίου, με τη χρήση λέξεων που επιτυγχάνουν ένα παρόμοιο επικοινωνιακό αποτέλεσμα. Παράλληλα, μέσω αυτής της σύμφυσης και αξιοποιώντας τη δυναμική των διακειμενικών αναφορών από την προγενέστερη ρωμαϊκή ποίηση, «εκρωματίζει» κατά κάποιο τρόπο το ομηρικό προοίμιο,³ καθώς σε μερικά σημεία χρησιμοποιεί όρους που υπαγορεύονται από πολιτικά - κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής του.

1. Πβ. επίσης Scalfai, ό.π., σσ. 76-77.

2. Για τη μεταφραστική τεχνική του Βαίβιου σε ολόκληρη την επιτομή, όπου κινείται συνήθως με μεγαλύτερη ελευθερία απ' ό,τι στους στίχους του προοιμίου, βλ. επίσης Scalfai, ό.π., σσ. 66-75. Κατά την παρατήρηση του Scalfai (ό.π., σ. 195) οι στίχοι του προοιμίου είναι οι μοναδικοί της επιτομής όπου ο Βαίβιος μεταφράζει *verbum de verbo* με κάποιες μικρές αποκλίσεις από το πρωτότυπο οι οποίες, κατά την εκτίμησή του, υπαγορεύονται από τις ανάγκες της ακροστιχίδας. Στην ανάλυσή μας διαπιστώσαμε ότι δεν πρόκειται για μετάφραση, *verbum de verbo* και ότι ο μεταφραστής δεν είναι δέσμιος των αρχών του *fidus interpres*, όπως συμβαίνει λ.χ. κατά μεγάλο βαθμό στο παραπάνω δίστιχο των *Periochae*. Σημειώνουμε ότι μετάφραση του προοιμίου της *Ιλιάδας* *verbum de verbo* συναντούμε στην ομνηστική *versiō Latina* της *Ιλιάδας*, που αναφέραμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας, και φυσικά στις οκτώ αναθεωρημένες μορφές της, βλ. Soworby, ό.π., σσ. 197-202 (όπου παρατίθενται οι 16 πρώτοι στίχοι της *Ιλιάδας* με εννέα λατινικές μεταφραστικές εκδοχές τους του 16ου και 17ου αιώνα).

3. Ουσιαστικά ο μεταφραστής ακολουθεί τη ρωμαϊκή μεταφραστική παράδοση, όσον αφορά τουλάχιστον το έπος, καθώς προσπάθεια εκρωματισμού του πρωτοτύπου επισημάνθηκε ήδη στα σωζόμενα αποσπάσματα της *Οδύσσειας* του Λίβιου Ανδρόνικου· εξάλλου και η *Λατινική Ιλιάδα*, αυτή η ανισομερής ποιητική επιτομή - διασκευή της ομηρικής *Ιλιάδας*, αντισυντέθηκε εν μέρει σύμφωνα με τα ρωμαϊκά ενδιαφέροντα, όπως αναφέρουμε στο πρώτο μέρος της εργασίας μας.

RIASSUNTO

Traduzioni latine di Omero nell'Antichità: esame del proemio dell'*Iliade*.

Le traduzioni di Omero nella letteratura latina da Livio Andronico fino a Gerolamo non erano molto numerose. Se si escludono i traduttori di parti limitate o di singoli versi, come tradotte occasionalmente da Cicerone, Orazio, Terenziano Mauro, Lattanzio, Calcidio, dall'autore delle *Periochae* e Gerolamo, esistono nella letteratura latina sette traduzioni di Omero più o meno complete. Soltanto l'*Odissea* è stata tradotta da Livio Andronico e Tuticano, mentre l'*Iliade* è stata rielaborata da Ninnio Crasso, Cn. Mazio e dall'autore di quell'epitome che si chiama *Ilias Latina* e la quale viene attribuita a Bebio Italico, noto come *Homerus Latinus*. Da tutte queste traduzioni citate si salva soltanto l'opera datata più tarda l'*Ilias Latina*, perché tanto nell'Antichità quanto nel Medio Evo rispondeva alle esigenze didattiche, mentre le altre traduzioni erano destinate all'oblio in quanto rispondevano solo a necessità momentanee.

Il proemio dell'*Iliade* omerica nelle traduzioni latine dell'antichità sopravvive intero soltanto nell'*Ilias Latina*. Inoltre una traduzione poetica dei due primi versi del proemio esiste nelle *Periochae Homeri Iliados et Odysssiae*, dove ogni parola occupa il posto giusto, né una di più né una di meno, e quindi si tratta di un esercizio di traduzione. Invece, Bebio Italico offre a tal punto un bell'esempio di traduzione artistica nei versi proemiali, dove il poeta «contamina a distanza» passi, formule ed epiteti omerici con perizia. In alcuni punti traduce *verbum de verbo*, in altri la sua traduzione è più ampia e contamina la traduzione con un commento esegetico. Inoltre, quando il traduttore omette di tradurre la nozione di alcune parole omeriche, compensa le lacune semantiche utilizzando parole le quali rendono un simile risultato comunicazionale. Inoltre con questa «contaminazione» e valorizzando allo stesso tempo la dinamica delle citazioni intertestuali dalla letteratura latina, «romanizza» in qualche modo il proemio omerico usando termini i quali sono suggeriti dai contesti politici e sociali del suo tempo.

